

FRONTIERS OF THE ROMAN EMPIRE
რომის იმპერიის საზღვრები

THE ROMAN FRONTIER IN GEORGIA
რომაული სასაზღვრო ხაზი საქართველოში

DAVID J. BREEZE
დევიდ ჯ. ბრიზი

RADOSŁAW KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI
რადოსლავ კარასიევიჩ-შიჩპიორსკი

SHOTA MAMULADZE
შოთა მამულაძე

ARCHAEOPRESS PUBLISHING LTD

Summertown Pavilion

18-24 Middle Way

Summertown

Oxford OX2 7LG

www.archaeopress.com

ISBN: 978-1-80327-753-0 (print version)

ISBN: 978-1-80327-754-7 (eBook)

Front cover/წინა:

Miniature gold statuette depicting one of the Dioscuri. The object was part of the golden treasure from Gonio. It is currently on display at the Batumi Archaeological Museum. The artefact served as inspiration for the logo of the 2024 Limes Congress in Batumi

2024 წლის ლიმესკონგრესის ლოგოს ინსპირაცია – გონიოს განძის ოქროს მინიატურული ქანდაკება დიოსკურის გამოსახულებით. ამჟამად გამოფენილია სსიპ აჭარის მუზეუმის ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში

Back cover/უკანა:

Gold medallion with representation of Helios, secondarily framed and decorated with almandines. The object was part of the gold treasure from Gonio

გონიოს განძის ოქროს მედალიონი ჰელიოსის გამოსახულებით

The publication was co-financed by the Cultural Heritage Protection Agency of Ajara

გამოცემა იბეჭდება აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს ფინანსური მხარდაჭერით

The 'XXVIth International Congress of Roman Frontier Studies' project is financed from state budget funds allocated by the Ministry of Science and Higher Education Republic of Poland under the 'Excellent Science II' Program

© Archaeopress and the Authors 2024

Edited by David J. Breeze

Language proofreading by David J. Breeze (English text), Emzar Kakhidze and Lasha Aslanishvili (Georgian text)

Translation by Nino Gabunia (Georgian), Martin Lemke (English)

Designed by Anna Adamczyk

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

This book is available direct from Archaeopress or from our website www.archaeopress.com

Frontiers of the Roman Empire რომის იმპერიის საზღვრები

David J. Breeze

დევიდ ჯ. ბრიზი

The Roman Frontier in Georgia რომაული სასაზღვრო ხაზი საქართველოში

Radosław Karasiewicz-Szczypiorski and Shota Mamuladze †

რადოსლავ კარასიევიჩ-შჩიპიორსკი და შოთა მამულაძე †

ARCHAEOPRESS ARCHAEOLOGY

David J. Breeze

**Radosław Karasiewicz-
-Szczypiorski**

Shota Mamuladze

The authors

Professor David J. Breeze has published several books on Roman frontiers and the Roman army. He is a former chairman of the International Congress of Roman Frontier Studies.

Radosław Karasiewicz-Szczypiorski is Head of the PCMA Research Centre in Georgia (Polish Centre of Mediterranean Archaeology, University of Warsaw). For 10 years he has been the co-director of the Gonio-Apsaros Polish-Georgian Expedition. Previously, he was investigating the Roman military presence in the Crimea (Ukraine) for many years.

Shota Mamuladze (1952–2024)

Shota Mamuladze was born on May 9, 1952, in village of Nenia, Shuakhevi Municipality. In 1975 he graduated from Batumi Shota Rustaveli State University, Faculty of History and Philology. In 1978–1981 he attended the Institute of History, Georgian National Academy of Sciences for a post-graduate studentship in archaeology. In 1992 he defended a candidate thesis, and in 2002 – his doctoral dissertation.

Since 1975 to his death he worked at Batumi Shota Rustaveli State University, at almost all positions, as laboratory assistant to Professor Emeritus. He was a lecturer in archaeology and history of Georgia. At various times, he was the head of the Faculty of History, Department of History, Archaeology and Ethnology, Dean of the Faculty of Humanities; Head of the MA and PhD programmes in archaeology. Under his direct supervision, 15 students prepared their MA theses, and 9 students defended their PhD dissertations.

Furthermore, he was the Director of the Gonio-Apsaros Archaeological and Architectural Museum and Reserve since 1994, to whose creation he had contributed. Afterwards, he was the Head of the Archaeological and Architectural Complex, part of Ajara Cultural Heritage Agency, established on the basis of mentioned Museum and Reserve. Carrying out of many archaeological expeditions in Ajara is associated with him. He was the Head of the archaeological expeditions in Adjarist-skali gorge since 1978, and Head of the permanent Gonio-Apsaros archaeological expedition since 2005. He also was the co-director of Georgian-German, Georgian-Italian, Georgian-Polish international joint expeditions.

At various times, Shota Mamuladze was involved up to ten grant projects, including as a leader investigator. He has published around 200 scientific works, including 15 monographs in Georgia and abroad: England, France, Germany, USA, Poland, Belgium, Holland, Romania, Hungary, etc.

He was awarded the state premiums of Tbel Abuserisdze and Ivane Javakhishvili for his successful scientific and pedagogical activity.

He made a great contribution for the nomination of Batumi as a host city of XXVI Limes Congress, also was a member of its Scientific Committee and co-author of this book.

Sit tibi terra levis

ავტორები

პროფესორმა დევიდ ჯ. ბრიზი გამოაქვეყნა რამდენიმე წიგნი რომის საზღვრებსა და რომის არმიაზე. ის არის რომაული საზღვრების შემსწავლელი საერთაშორისო კონგრესის ყოფილი თავმჯდომარე.

რადოსლავ კარასიევიჩ-შიჩიპიორსკი არის PCMA კვლევითი ცენტრის ხელმძღვანელი საქართველოში (პოლონური ხმელთაშუაზღვისპირეთის არქეოლოგიის ცენტრი, ვარშავის უნივერსიტეტი). 10 წელი იყო გონიო-აფსაროსის პოლონურ-ქართული ექსპედიციის თანადირექტორი. მანამდე ის. მრავალი წლის განმავლობაში იკვლევდა რომის სამხედრო დანაყოფებს ყირიმში (უკრაინა).

შოთა მამულაძე (1952–2024 წწ.)

შოთა მამულაძე დაიბადა 1952 წლის 9 მაისს შუახევის მუნიციპალიტეტის სოფ. ნენიაში. 1975 წ. დაამთავრა ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორია-ფილოლოგიის ფაკულტეტი. 1978–1981 წწ. სწავლობდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის ასპირანტურაში, არქეოლოგიის სპეციალობით. 1992 წ დაიცვა საკანდიდატო, ხოლო 2002 წ კი სადოქტორო დისერტაცია.

1975 წლიდან გარდაცვალებამდე (2024 წ) მუშაობდა ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, სადაც განვლო ყველა საფეხური დაწყებული ლაბორანტობიდან ემერეტუს პროფესორობამდე. მიჰყავდა ლექციების კურსი არქეოლოგიასა და საქართველოს ისტორიაში. სხვადასხვა დროს იყო ისტორიის კათედრის, ისტორიის, არქეოლოგიის დეპარტამენტის ხელმძღვანელი, უნივერსიტეტის ფასიანი სწავლების ჰუმანიტარული ფაკულტეტის დეკანი. იყო არქეოლოგიის სამაგისტრო და სადოქტორო პროგრამების ხელმძღვანელი. მისი უშუალო ხელმძღვანელობით, თხუთმეტამდე სტუდენტმა მოამზადა და დაიცვა სამაგისტრო, ხოლო ცხრა სტუდენტმა სადოქტორო ნაშრომი.

საუნივერსიტეტო მოღვაწეობის პარალელურად, 1994 წ-დან იყო, გონიო-აფსაროსის არქეოლოგიურ-არქიტექტურული მუზეუმ-ნაკრძალის დირექტორი, რომელიც მისი უშუალო მონაწილეობით დაარსდა. მოგვიანებით, ამავე მუზეუმ-ნაკრძალის ბაზაზე შექმნილი არქეოლოგიურ-არქიტექტურული კომპლექსის (სტრუქტურულად აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის სააგენტოს ნაწილი) მმართველი. მის სახელს უკავშირდება არაერთი არქეოლოგიური ექსპედიციის ჩატარება აჭარის რეგიონში. 1978 წ-დან ხელმძღვანელობდა აჭარისწყლის ხეობის შემსწავლელ არქეოლოგიურ ექსპედიციებს, 2005 წ-დან კი, გონიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედ არქეოლოგიურ ექსპედიციას. იყო ქართულ-გერმანული, ქართულ-იტალიური, ხოლო ბოლო პერიოდში, ქართულ-პოლონური ერთობლივი საერთაშორისო ექსპედიციების ხელმძღვანელი.

სხვადასხვა დროს იყო ათამდე საგრანტო პროექტის ხელმძღვანელი და ძირითადი შემსრულებელი. საქართველოსა და უცხოეთში (ინგლისი, საფრანგეთი, გერმანია, აშშ, პოლონეთი, ბელგია, ჰოლანდია, რუმინეთი, უნგრეთი, სერბეთი, რუსეთი, უკრაინა და სხვა) გამოქვეყნებული აქვს 200-მდე ნაშრომი, მათ შორის, 15 მონოგრაფია. მან უდიდესი წვლილი შეიტანა XXVI ლიმეს კონგრესის ბათუმში ჩატარების საქმეში და სიკვდილამდე მისი საორგანიზაციო კომიტეტის წევრი იყო.

ნაყოფიერი სამეცნიერო და პედაგოგიური საქმიანობისათვის დაჯილდოებულია ტბელ აბუსერისძის და ივანე ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო პრემიებით.

ღმერთმა ნათელში ამყოფოს თქვენი სული...

1. Roman fort of Apsaros (Gonio, Georgia). Reconstruction of a granary (*horreum*) from Phase 1

რომაული ციხე აფსაროსი. ბელელის (*horreum*) პირველი ფაზის რეკონსტრუქცია

CONTENTS

FRONTIERS OF THE ROMAN EMPIRE

Foreword	6
Common cultural heritage of the Roman Empire	9
The Roman Empire	10
Frontiers and trade	13
The 'Frontiers of the Roman Empire' World Heritage Site	15
The definition of a World Heritage Site	17
The task ahead	18
History and extent of frontiers	21
Rome's foreign policy	22
The location of frontiers	23
The army and frontiers	26
The purpose of frontiers	28
Soldiers and civilians	30
Military administration	30
Research on Roman frontiers	32
Inscriptions and documents	32
Survey and excavation	33
Aerial survey and remote sensing	34
Protection and presentation of frontiers	35
Future perspectives	37

THE ROMAN FRONTIER IN GEORGIA

Introduction	39
Location and natural conditions	41
Travellers and the first archaeologists	46
Historical background	48
The Roman garrison of Georgia	62
Life on the Limes	67
The native tribes	70
The Boranoi, hoards of Roman coins and the golden treasure from Gonio	74
The first Christians on the Roman borderland in Colchis ...	78
Where to see the military remains / Preservation of historical monuments and tourism	82
Cultural heritage in danger	93
Further reading	94
Illustration acknowledgements	96

შინაარსი

რომის იმპერიის საზღვრები

შესავალი სიტყვა	7
რომის იმპერიის საერთო კულტურული მემკვიდრეობა ...	9
რომის იმპერია	11
საზღვრები და ვაჭრობა	13
'რომის იმპერიის საზღვრები' მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტი	15
მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტის განსაზღვრება ...	17
სამომავლო ამოცანა	19
ისტორია და საზღვრების განფენილობა	21
რომის საგარეო პოლიტიკა	22
საზღვრების ლოკაცია	23
არმია და საზღვრები	27
საზღვრების მიზანი	29
ჯარისკაცები და სამოქალაქო მოსახლეობა	31
სამხედრო ადმინისტრაცია	31
რომაული საზღვრების კვლევა	32
წარწერები და დოკუმენტები	32
დაზვერვა და გათხრები	33
აეროდაზვერვა და დისტანციური აღქმა	34
საზღვრების დაცვა და პრევენტაცია	35
სამომავლო პერსპექტივები	37

რომაული სასაზღვრო ხაზი საქართველოში

შესავალი	39
მდებარეობა და ბუნებრივი პირობები	41
მოგზაურები და პირველი არქეოლოგები	46
ისტორიული მონაცემები	48
რომაული გარნიზონი საქართველოში	62
ცხოვრება საზღვრებზე	67
ადგილობრივი ტომები	70
ბორანები, რომაული მონეტების განძები და ოქროს საგანძური გონიოდან	74
კოლხეთში რომაული სასაზღვრო ზოლის პირველი ქრისტიანები	78
სამხედრო ნაშთების / ისტორიული ძეგლების დაცვა და ტურიზმი	82
საფრთხის ქვეშ მყოფი კულტურული მემკვიდრეობა ...	93
შემდგომი საკითხავი	94
ილუსტრაციების აღწერილობა	96

Foreword

Romans in the Land of the Golden Fleece

From the times of Pompeius Magnus to the period of the Persian Wars of Justinian I the Great, Roman military expeditions passed through Colchis and Iberia many times. However, the Roman Empire never permanently conquered the territory of Georgia. For this reason, diplomatic relations were also maintained with the local rulers, especially the kings of Iberia. The first centuries AD were a time of intense cultural exchange (through diplomacy and trade) between the southern Caucasus and the eastern provinces of the Roman Empire. Traces of these relations include valuable artefacts, found in elite burials and deposits, which we can see today in the Batumi Archaeological Museum, among others. This is no coincidence, as local communities living on the Black Sea coast from Trebizond to the Caucasus had particularly close relations with the Romans. These areas were also home to garrisons subordinate to the governor of the Roman province of Cappadocia.

Today, a particular trace of the Roman military presence on the Colchis coast are the remains of the Roman and Byzantine fort of Apsaros (Gonio), located south of Batumi. The spectacular ruins attract not only numerous tourists but also archaeologists.

Excavations led by Georgian scientists have been going on here for several decades. For the past ten years, scholars and students from Poland, from the University of Warsaw, have also been participating in the research.

It is not only the new discoveries at Apsaros that are the result of Georgian-Polish scientific cooperation. The 26th Limes Congress, which will take place in 2024 in Batumi, is also organised together by the Cultural Heritage Protection Agency of Ajara and the University of Warsaw.

We believe that this is only the beginning of a fruitful cooperation, which is also evidenced by this book.

Zaur Akhvlediani

Deputy Minister of Education, Culture and Sport of Autonomous Republic of Ajara,
Director of the Agency for Cultural Heritage Protection

Alojzy Z. Nowak

Rector of the University of Warsaw

შესავალი სიტყვა

რომაელები ოქროს საწმისის ქვეყანაში

პომპეუსის დროიდან იუსტინიანე I-ის დროინდელ სპარსეთის ომებამდე, რომაელთა სამხედრო ნაწილებმა არაერთხელ დალაშქრა კოლხეთი და იბერია. თუმცა, რომის იმპერიას პერმანენტულად არასოდეს ეკავა დღევანდელი საქართველოს ტერიტორია. შუალედურ პერიოდში აქტუალურდებოდა დიპლომატიური ურთიერთობები ადგილობრივ მმართველებთან, განსაკუთრებით იბერიის მეფეებთან. სწორედ დიპლომატიით და ვაჭრობით ჩვენი წელთაღრიცხვით პირველი საუკუნეები სამხრეთ კავკასიასა და რომის იმპერიის აღმოსავლეთ პროვინციებს შორის ინტენსიური კულტურული გაცვლის პერიოდად იქცა. ამ ურთიერთობების კვალი, რომელიც ელიტარულ სამარხებსა და განძებში შემოგვრჩა ძვირფასი არტეფაქტების სახით, სხვა მასალასთან ერთად, შეგიძლიათ ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში იხილოთ. შავიზღვისპირეთის სანაპიროზე – ტრაპეზუნტიდან კავკასიამდე მცხოვრები ადგილობრივი ტომების განსაკუთრებით მჭიდრო ურთიერთობა რომაელებთან, შემთხვევითი მოვლენა არ არის. ამ ადგილებში განლაგებული იყო კაპადოკიის რომაული პროვინციის მმართველზე დაქვემდებარებული გარნიზონები.

დღესდღეობით, კოლხეთის სანაპიროზე რომაული სამხედრო ყოფნის განსაკუთრებული კვალი, ბათუმის სამხრეთით მდებარე აფსაროსის რომაულ და ბიზანტიურ ციხე-სიმაგრის ნაშთებში შეიმჩნევა. ეს შთამბეჭდავი ნანგრევები იზიდავს არა მხოლოდ მრავალ ტურისტს, არამედ არქეოლოგებსაც.

გათხრები, ქართველი მეცნიერების ხელმძღვანელობით აქ რამდენიმე ათეული წელია მიმდინარეობს. ბოლო ათი წლის განმავლობაში, კვლევაში ასევე მონაწილეობდნენ მეცნიერები და სტუდენტები პოლონეთიდან, ვარშავის უნივერსიტეტიდან.

მხოლოდ აფსაროსის ახალი აღმოჩენები არ არის ქართულ-პოლონური სამეცნიერო თანამშრომლობის შედეგი. Limes-ის 26-ე კონგრესი, რომელიც 2024 წელს ბათუმში გაიმართება, ასევე აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოსა და ვარშავის უნივერსიტეტის ორგანიზებით იმართება.

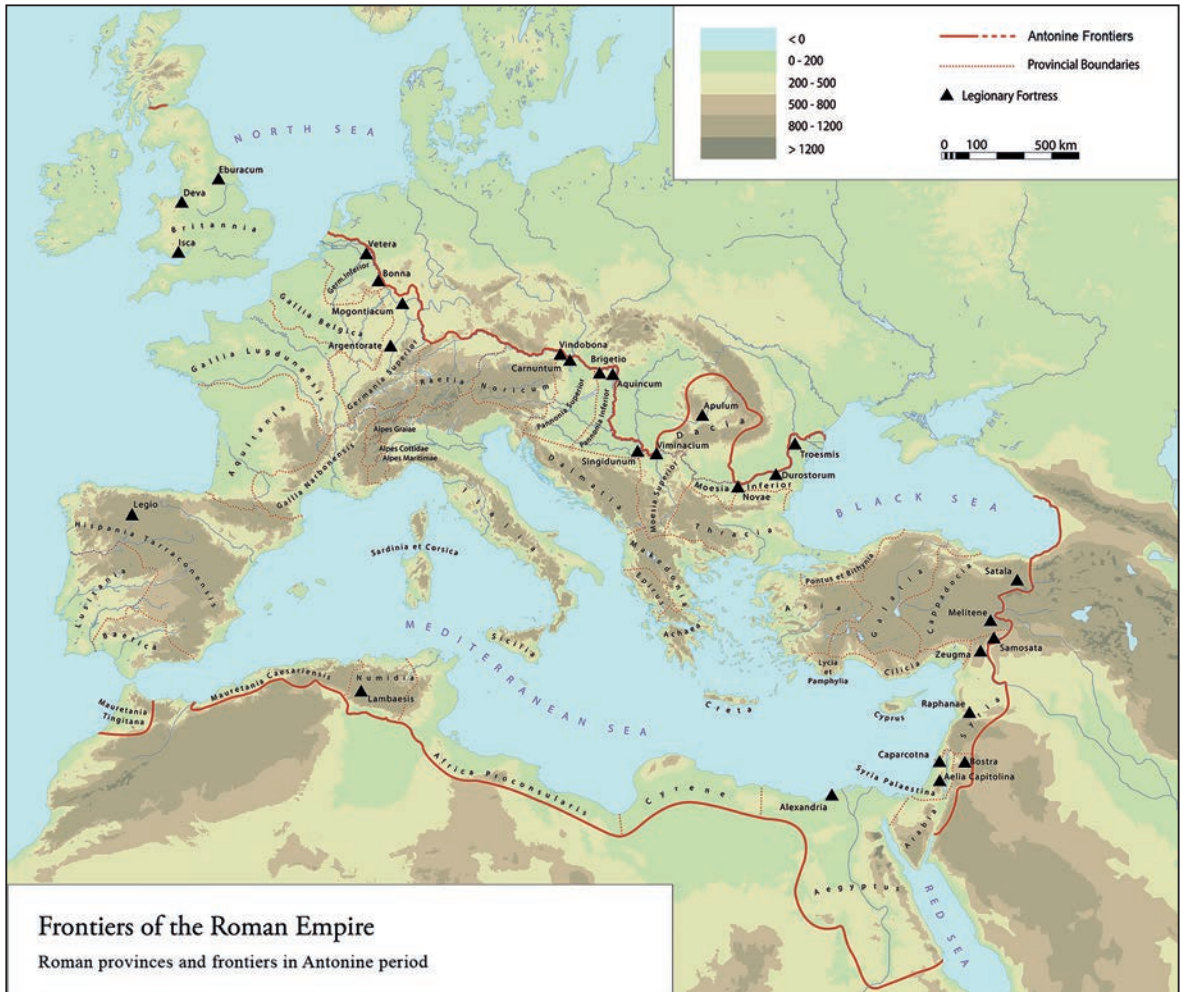
მიგვაჩნია, რომ ეს მხოლოდ დასაწყისია ნაყოფიერი თანამშრომლობისა, რასაც ეს წიგნიც მოწმობს.

ზაურ ახვლედიანი

აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტის მინისტრის მოადგილე,
აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს დირექტორის მ/შ

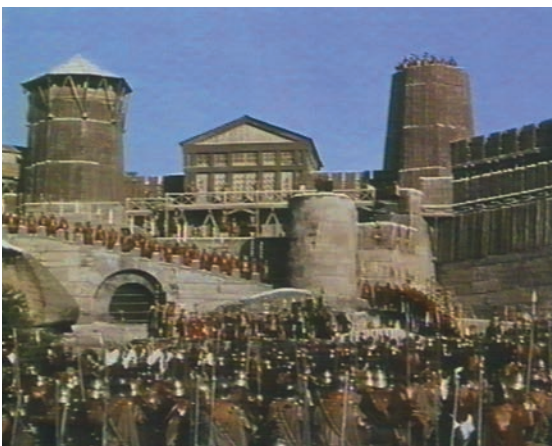
ალაოი ზ. ნოვაკი

ვარშავის უნივერსიტეტის რექტორი

2. Map of the Roman empire under the Emperor Antoninus Pius (AD 138–161)

რომის იმპერიის რუკა იმპერატორ ანტონინუს პიუსის დროს (138–161)

3. Marcus Aurelius (Alec Guinness) addressing the soldiers in Anthony Mann's 'The Fall of the Roman Empire' (1964)

მარკუს ავრელიუსი (ალექ გინესი) მიმართავს ჯარისკაცებს, ანტონინ მანის 'რომის იმპერიის დაღება' (1964)

4. The walls of Constantinople (Turkey). It was in 1453 that they fell to the Turks and the Roman empire came to an end

კონსტანტინოპოლის გალავანი (სტამბოლი, თურქეთი). ოსმალებმა ის 1453 წელს დაიპყრეს, როდესაც საბოლოოდ დაეცა რომის იმპერია

FRONTIERS OF THE ROMAN EMPIRE

Common cultural heritage of the Roman Empire

Roman frontiers are part of a common heritage of the countries circling the Mediterranean Sea. Successive generations have built on that heritage and modified it, thus helping to create our modern world themselves. Today, our world appears to be diverse, divided by language, religion and traditions. Yet, our heritage is more common and interconnected than we sometimes appreciate. Much knowledge of the ancient world has come to us through the Arab world, the real inheritors of the late Roman empire.

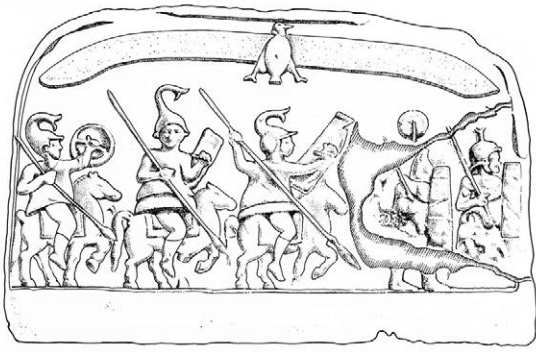
How the Romans managed to rule their enormous empire with a relatively small professional army is a spectacular statement of power and a constant fascination. The Romans were not only experts in the use of power – and force – but also in portraying a strong image about themselves. Indeed, that image was so strong that it still excites our imagination today. Great literature and fantastic films demonstrate our continuing fascination with that image.

რომის იმპერიის საზღვრები

რომის იმპერიის საერთო კულტურული მემკვიდრეობა

რომის იმპერიის საზღვრები იმ ქვეყნების კულტურული მემკვიდრეობის ნაწილია, რომლებიც ხმელთაშუა ზღვის გარშემოა განლაგებული. მომდევნო თაობებმა მათზე დააფუძნეს კულტურული მემკვიდრეობა და მოახდინეს მისი მოდიფიცირება, რის შედეგადაც შეიქმნა თანამედროვე სამყარო. დღეს, ჩვენი სამყარო მრავალფეროვანია თავისი ენებით, რელიგიებითა და ტრადიციებით. და მაინც, ჩვენი მემკვიდრეობა უფრო მეტად ერთიანი და ურთიერთდაკავშირებულია, ვიდრე ზოგჯერ წარმოგვიდგენია. ძველი სამყაროს შესახებ ცოდნამ ჩვენამდე მოაღწია არაბული სამყაროს მეშვეობით, რომელიც გვიანი რომაული იმპერიის რეალური მემკვიდრეა.

ის, თუ როგორ ახერხებდნენ რომაელები თავიანთი უზარმაზარი იმპერიის მართვას შედარებით მცირერიცხოვანი პროფესიონალური არმიით, არის ძალაუფლების თვალსაჩინო მტკიცებულება და მუდმივი აღტაცების საგანი. რომაელები დახელოვნებულები იყვნენ არა მარტო ძალაუფლების და ძალის გამოყენებაში, არამედ საკუთარი თავისთვის ძლიერი რეპუტაციის შექმნაშიც. ეს რეპუტაცია იმდენად ძლიერი იყო, რომ ის დღესაც დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს. დიდი ლიტერატურა და შესანიშნავი ფილმები ამ რეპუტაციის მიმართ, ჩვენი უსასრულო აღტაცების დემონსტრირებაა.

5. Relief with soldiers wearing elephant helmets, Tell el-Herr (Egypt)

ჯარისკაცების გამოსახულებიანი რელიეფი სპილოს ფორმის ჩაფხუტებით, თელ ელ-ჰერი (ეგვიპტე)

其二封皆張掖太守章詔軍且封書一封皆十
一封土月乃起皆能居延都尉府
二封河東太守章詔軍且封書一封皆十
甲子起十月丁卯起一封府君章詔軍且

8. Military documents of the Han period, 200 BC – AD 220 (China)

ხანის პერიოდის (ჩინეთი) სამხედრო დოკუმენტები
(ძვ.წ. 200 – ახ.წ. 220 წწ.)

6. The Arch of Severus in the Forum Romanum in Rome (Italy)

სევერუსის თაღი რომის ფორუმში (იტალია)

7. The Roman city of Volubilis (Morocco)

რომაული ქალაქი ვოლუბილისი (მაროკო)

The Roman Empire

The Roman state, in one form or another, survived for over 2000 years. Its empire was one of the greatest states which the world has seen, close only to China in its size and longevity. Indeed, our knowledge of the administrative arrangements of the Chinese empire, which have survived in better condition and more detail than those for the Roman empire, aids our understanding of the workings of Roman frontiers.

Many great monuments of the Roman empire are World Heritage Sites, including Rome itself, but also many of its important cities such as Mérida and Lugo (Spain), Orange and Arles (France), Split (Croatia), Istanbul (Turkey), Petra (Jordan), *Lepcis Magna* (Libya) and *Volubilis* (Morocco). Yet these most developed parts of the Roman world were protected and at the same time defined by frontiers. It was as if these frontiers were, as Aelius Aristides remarked in the 2nd century AD, 'enclosing the civilised world in a ring'. The frontiers did define the Roman empire and were essential for the stability and therefore economic growth of the interior: they allowed the cities of the empire to flourish. An essential part of the Roman genius was its ability to win the support of the people it conquered. It respected local traditions and ethnic characteristics, so long as the superior status of Rome was not challenged.

9. The Great Wall of China, World Heritage Site since 1987

ჩინეთის დიდი კედელი, მსოფლიო მემკვიდრეობის ძეგლი 1987 წლიდან

რომის იმპერია

რომის სახელმწიფომ ამა თუ იმ ფორმით, 2000 წლის მანძილზე იარსება. მისი იმპერია მსოფლიოს ერთ-ერთი უდიდესი სახელმწიფო იყო, რომელიც მხოლოდ ჩინეთს შეიძლება შევადაროთ ზომით თუ არსებობის ხანგრძლივობით. ჩვენი ცოდნა ჩინეთის იმპერიაში ადმინისტრაციული მოწყობების შესახებ, რომელიც უკეთეს მდგომარეობაში და უფრო დეტალურად შემორჩა, ვიდრე რომისა, საშუალებას გვაძლევს უკეთ გავიგოთ, თუ როგორ ფუნქციონირებდა რომაული საზღვრები.

რომის იმპერიის მრავალი დიდი ძეგლი მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტია, მათ შორის, თვით რომიც, ისევე როგორც მისი სხვა მნიშვნელოვანი ქალაქები, როგორიცაა მერიდა და ლუგო (ესპანეთი), ორანჟი და არლი (საფრანგეთი), სპლიტი (ხორვატია), სტამბოლი (თურქეთი), პეტრა (იორდანია), ლეპტის მაგნა (ლიბია) და ვოლუბილი (მაროკო). რომაული სამყაროს ეს ყველაზე მეტად განვითარებული ნაწილები, საზღვრებით იყო დაცული და ამავე დროს, გამიჯნული. ეს საზღვრები თითქოსდა, როგორც ელიუს არისტიდე აღნიშნავდა ახ. წ-ით II საუკუნეში, წრიულად შემოფარგლავდა ცივილიზებულ სამყაროს. საზღვრები ნამდვილად მიჯნავდა რომის იმპერიას და ძალიან

10. Tombstone of civilians from Aquincum (Hungary) wearing the local Pannonian dress

ადგილობრივ, პანონიურ კაბებში გამოწყობილ აქვინკუმელ (უნგრეთი) მოქალაქეთა საფლავის ქვა

It encouraged local self-government, merely placing on top the relatively small imperial administration. This imperial administration helped to hold the whole fabric of the empire together. Members of the aristocracy criss-crossed the empire from one appointment to another. The army brought a touch of Rome to the furthest corners of the empire. More than that, it was a catalyst, helping to create a new frontier society.

11. The tombstone of Regina, wife of Barathes of Palmyra, from South Shields (UK). The inscription reads in Palmyrene: 'Regina, the freedwoman of Barathes, alas'

ბარათე პალმირელის ცოლის, რეგინას საფლავის ქვა საუთ შილდშიდან (ბრიტანეთი). პალმირულად გაკეთებული წარწერა გვამცნობს: 'რეგინა, ბარათეს მონობისგან გათავისუფლებული ქალი, ვაგლახ'

12. Artefacts from Berenice (Egypt): obverse and reverse of a silver coin of the Western Indian monarch Rudrasena III (AD 362)

არტეფაქტები ბერენიკედან (ეგვიპტე): დასავლეთ ინდოელი მონარქის რუდრასენა III (362 წ) ვერცხლის მონეტის ავერსი და რევერსი

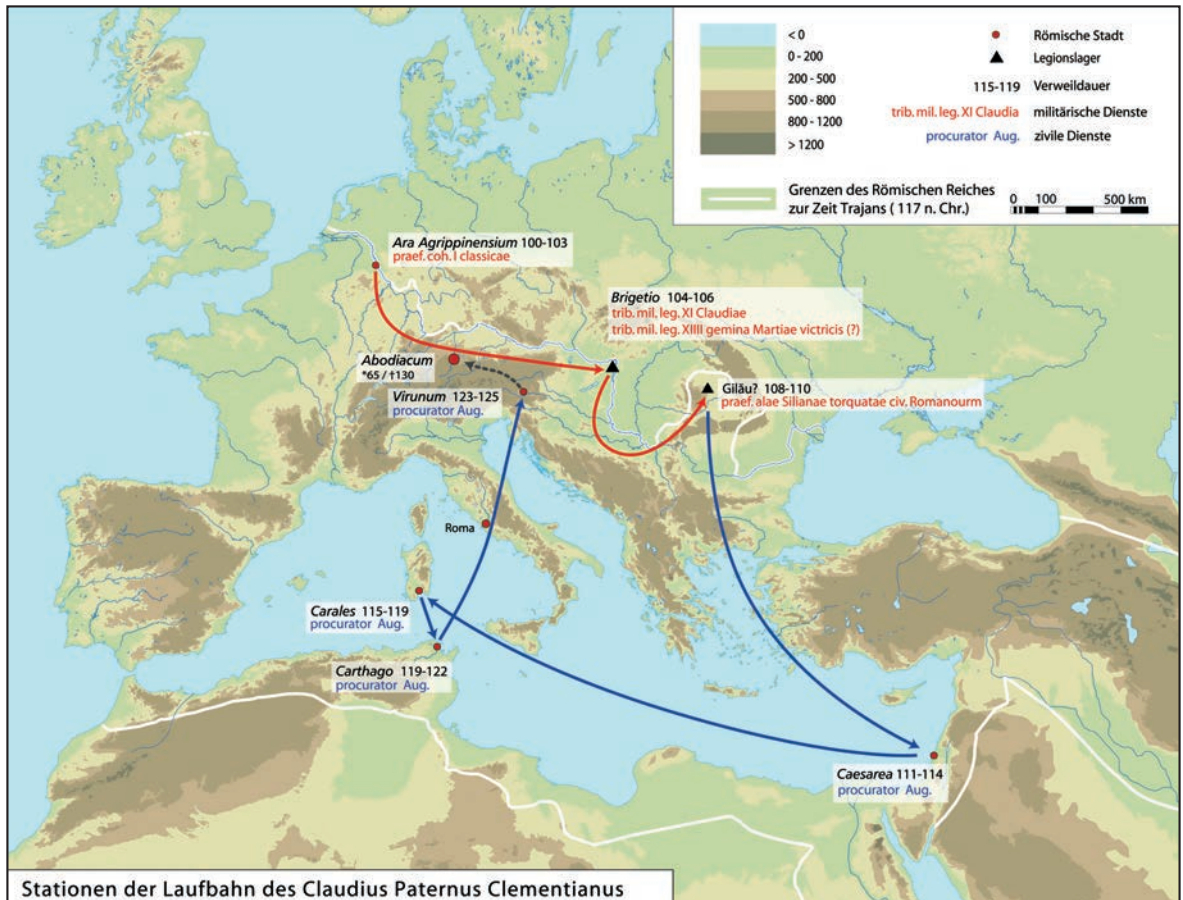
მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა მასში მოქცეული ტერიტორიის სტაბილურობასა და, შესაბამისად, ეკონომიკურ განვითარებაში: ისინი იმპერიის ქალაქების აყვავებას უწყობდა ხელს. რომის გენიალობის არსებითი ნიშანი იყო, მის მიერ დაპყრობილი ხალხების მხარდაჭერის მოპოვების უნარი. ის პატივს სცემდა ადგილობრივ ტრადიციებსა და ეთნიკურ მახასიათებლებს, ოღონდ რომის უპირატესობის სტატუსს საფრთხე არ უნდა შექმნოდა.

ის ხელს უწყობდა ადგილობრივ თვითმმართველობას, რომელსაც შედარებით მცირე იმპერიული ადმინისტრაცია აკონტროლებდა. ამ იმპერიული ადმინისტრაციის მეშვეობით, ხდებოდა იმპერიის ერთიანი სტრუქტურის შენარჩუნება. არისტოკრატიის წარმომადგენლები ინიშნებოდნენ სხვადასხვა თანამდებობებზე, იმპერიის სხვადასხვა ადგილებში, ხოლო არმიას, რომის განწყობა მიჰქონდა იმპერიის უკიდურეს ნაწილებში. უფრო მეტიც, ის იყო ახალი სასაზღვრო საზოგადოების შექმნის კატალიზატორი.

13. A graffito in Tamil-Brahmi on a Roman Dressel 2-4 amphora. The text mentions a man named Korra, a south Indian chieftain, from the mid-1st century AD (Berenice, Egypt)

თამილ-ბრაჰმის გრაფიტო რომაულ დრესელ 2-4 ამფორაზე. წარწერაში ნახსენებია კაცი, სახელად კორა, სამხრეთინდოელი ბელადი, I საუკუნის შუახანები (ბერენიკე, ეგვიპტე)

14. Career-map of Claudius Paternus Clementianus, a senior officer, who made his way from the lower Rhine, to the Danube, to the Middle East, to Sardinia, Tunisia and finally Austria

კლაუდიუს პატემუს კლემენტიაუნუსის, უფროსი მოხელის, კარიერული რუკა. ის რაინის ქვემო წელიდან გაემართა დუნაიზე, ახლო აღმოსავლეთში, სარდინიაში, ტუნისსა და, ბოლოს, ავსტრიაში

Frontiers and trade

Frontiers were the membrane through which Roman ideas as well as artefacts percolated into the outside world. Roman trade extended eastwards to India and beyond, southwards into the Sahara Desert and northwards to the shores of the Baltic Sea, and, in return, brought a vast range of goods and products into the empire. The museums of many countries beyond the empire contain Roman artefacts and hint at the extent of Roman influence.

საზღვრები და ვაჭრობა

საზღვრები წარმოადგენდა მემბრანას, რომლის საშუალებითაც რომაული იდეები და არტეფაქტები მის გარეთ არსებულ სამყაროს აღწევდა. რომაული ვაჭრობა ვრცელდებოდა აღმოსავლეთით ინდოეთამდე, სამხრეთით საჰარის უდაბნომდე, ხოლო ჩრდილოეთით ბალტიის ზღვის სანაპიროებამდე. სამაგიეროდ, იმპერიაში ფართო ასორტიმენტის საქონელი შემოდიოდა. იმპერიის გარეთ არსებული ბევრი ქვეყნის მუზეუმი ინახავს რომაულ არტეფაქტებს, რაც რომაული გავლენის მასშტაბზე მეტყველებს.

15. Fragment of Chinese silk from Palmyra (Syria) with an inscription in Chinese characters

აბრეშუმის ფრაგმენტი ჩინური ასოებით შედგენილი წარწერით პალმირიდან (სირია)

16. Finger ring with the depiction of a female bust from Aquileia (Italy) made of amber from the Baltic Sea region

ბეჭედი ქალის ბიუსტის გამოსახულებით აკვილიიდან (იტალია). დამზადებულია ბალტიის ზღვის რეგიონში მოპოვებული ქარვისგან

17. Bandoleers with the depiction of eagles from the war booty sacrifice at Vimose (Funen, Denmark)

არწივების გამოსახულებიანი ბანდოლიერები, სამხედრო ნადავლის შეწირულობა ვიმოზში (ფიუნე, დანია)

18. Stone masonry in Bratislava-Dúbravka (Slovakia), beyond the empire, built in the Roman manner, is just one of the buildings beyond the frontier which imitated Roman styles

ქვის წყობა ბრატისლავა-დუბრავკაში (სლოვაკეთი), იმპერიის საზღვრებს გარეთ რომაული სტილის მიბაძვით აგებული ერთ-ერთი შენობა

The 'Frontiers of the Roman Empire' World Heritage Site

In 1987 Hadrian's Wall (UK) was added to the list of World Heritage Sites. In 2005 the German frontier between the rivers Rhine and Danube, known locally as the Obergermanisch-Raetische Limes, achieved the same accolade. By this act a new, transnational World Heritage Site, Frontiers of the Roman Empire, was created. This was the first step of many towards the creation of a truly transnational World Heritage Site encompassing countries in Europe, the Middle East and North Africa. In 2008, the Antonine Wall in Scotland was added to the World Heritage Site. In 2021, the frontiers in Lower Germany, that is in modern Germany and the Netherlands, and along the Middle Danube in Germany, Austria and Slovakia were inscribed as World Heritage Sites. Now the frontiers from the river Clyde in Scotland to the fort at Iža in Slovakia are World Heritage Sites.

'რომის იმპერიის საზღვრები' მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტი

1987 წელს, მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტების ნუსხას მიემატა ადრიანეს კედელი (გაერთიანებული სამეფო). ორ მდინარეს - რაინსა და დუნაის - შორის გამავალმა გერმანულმა საზღვარმა, რომელსაც ადგილობრივები Obergermanisch-Raetische Limes სახელით იცნობენ, მიაღწია იგივე სტატუსს 2005 წელს. ამ ქმედების შემდეგ შეიქმნა ტრანსნაციონალური მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტი - რომის იმპერიის საზღვრები. ეს იყო პირველი ნაბიჯი ნამდვილი ტრანსნაციონალური მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტის შექმნისკენ, რომელიც მოიცავს ევროპის, შუა აღმოსავლეთის და ჩრდილოეთ აფრიკის ქვეყნებს. 2008 წელს ანტონინეს კედელი, რომელიც შოტლანდიაში მდებარეობს, დაემატა მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტების ნუსხას. 2021 წელს ქვემო გერმანიის

This project is a truly challenging concept with no real precedent. It involves the cooperation of archaeologists and cultural resource managers in many countries – and in international agencies. Certain rules have to be accepted and standards met. Yet, each country has its own traditions of undertaking its archaeology, protecting and managing its sites, and presenting and interpreting its monuments to the public. There is no intention to force each country to change its traditions. Rather, archaeologists and administrators are working together to create overarching frameworks within which each country can adapt and enhance its own ways of working.

საბღვრები, რომელიც დღეს გერმანიასა და ნიდერლანდებშია, ჩაინერა მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტთა სიაში. ახლა საბღვრები შოტლანდიის მდინარე კლაიდიდან სლოვაკეთის ციხე-სიმაგრე იჟამდე მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტებია.

ეს პროექტი ნამდვილად უპრეცედენტო გამოწვევაა. ის გულისხმობს მრავალი ქვეყნისა და საერთაშორისო სააგენტოს არქეოლოგებისა და კულტურული რესურსების მენეჯერთა თანამშრომლობას. უნდა მოხდეს გარკვეული წესების მიღება და სტანდარტების დაკმაყოფილება. მაგრამ ყველა ქვეყანას აქვს არქეოლოგიური სამუშაოების განხორციელების, ობიექტების დაცვისა და მართვის, საზოგადოებისთვის ძეგლების წარდგენისა და ინტერპრეტირების საკუთარი ტრადიციები. არავინ აპირებს აიძულოს რომელიმე ქვეყანა შეცვალოს თავისი ტრადიციები. პირიქით, არქეოლოგები და ადმინისტრატორები ერთად მუშაობენ ყოვლისმომცველი ჩარჩოს შესაქმნელად, რომლის ფარგლებშიც თითოეული ქვეყანა შეძლებს სამუშაოს ჩატარების საკუთარი სისტემის ადაპტირებასა და გაძლიერებას.

19. Hadrian's Wall at Highshield Crag near Housesteads (UK)

ადრიანეს კედელი ჰაიშილდ კრეგსში, ჰაუბსტედის მახლობლად (ბრიტანეთი)

20. The wood-covered frontier in the Taunus mountains (Germany)

ხით გადახურული საზღვარი ტაუნუსის მთებში (გერმანია)

The definition of a World Heritage Site

To that end, the coordinators of those countries which have already declared their intention to nominate their stretches of the Roman frontier as a World Heritage Site have formed themselves into a group. Named the Bratislava Group after the location of their first meeting in March 2003, it contains delegates from Austria, Bulgaria, Croatia, Germany, Hungary, the Netherlands, Romania, Serbia, Slovakia, and the UK.

The Bratislava Group acts as an adviser on archaeological and scientific aspects of the frontier. It has proposed the following definition for the Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site:

'The Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site should consist of the line(s) of the frontier at the height of the empire from Trajan to Septimius Severus (about AD 100 to 200), and military installations of different periods which are on that line. The installations include fortresses, forts, towers, the limes road, artificial barriers and immediately associated civil structures'.

მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტის განსაზღვრება

ამგვარად, იმ ქვეყნების კოორდინატორები, რომელთაც უკვე განაცხადეს თავიანთი განზრახვა რომაული საზღვრების საკუთარი მონაკვეთების ნომინირების შესახებ, მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტად გაერთიანდნენ ერთ ჯგუფში. ეს არის ბრატისლავის ჯგუფი, რომელსაც სახელი ეწოდა 2003 წლის მარტში მისი პირველი შეკრების ადგილის მიხედვით. მასში ერთიანდებიან დელეგატები ავსტრიიდან, ბულგარეთიდან, ხორვატიიდან, გერმანიიდან, უნგრეთიდან, ნიდერლანდებიდან, რუმინეთიდან, სერბეთიდან, სლოვაკეთიდან და გაერთიანებული სამეფოდან.

ბრატისლავის ჯგუფი ოპერირებს, როგორც მრჩეველი ორგანო საზღვრების არქეოლოგიურ და სამეცნიერო საკითხებში. მან შემდეგნაირად განსაზღვრა რომის იმპერიის საზღვრები – მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტი:

„რომის იმპერიის საზღვრები – მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტი უნდა მოიცავდეს

21. Statue of the Emperor Trajan (AD 98–117), who conquered Dacia (Romania) and Parthia (Iraq), Rijksmuseum Leiden (Netherlands)

იმპერატორ ტრაიანეს (98–117) ქანდაკება; მან დაიპყრო დაკია (რუმინეთი) და პართია (ერაყი), ლაიდენის ეროვნულ სიძველეთა მუზეუმი (ნიდერლანდები)

22. Coin depicting the Emperor Septimius Severus (193–211), who campaigned on many frontiers and expanded the empire to the east, south and north

მონეტა იმპერატორ სეპტიმიუს სევერუსის (193–211 წწ) გამოსახულებით. მან ბევრ საზღვარზე გაილაშქრა და გააფართოვა იმპერია აღმოსავლეთით, სამხრეთით და ჩრდილოეთით

This definition excludes outpost and hinterland forts. But it has the main advantage that it is relatively simple, an important element when seeking to undertake an entirely new concept. Roman military installations stretch across many kilometres of the Roman empire and to seek to include all within this single World Heritage Site would involve enormous tasks of definition, too complex to undertake at this most early stage in the process. It would, of course, be possible to amend the proposed definition in due course.

The task ahead

The present task is daunting enough. Agriculture, and later industrialisation and the growth of towns and cities, has dealt harshly with some sections of the frontier. Many sectors are now no longer visible to the naked eye, yet they remain in the ground as an important archaeological resource. Their preservation is imperative for they hold the key to understanding frontiers better through controlled scientific research. The Frontiers of the Roman Empire are therefore well suited to convey the message that the protection of archaeological sites whether visible or invisible is vital for the preservation of the collective memory of mankind. The best way to protect the remains of the frontier in urban contexts has yet to be determined. This is all the more important because

სასაზღვრო ზოლ(ებ)ს იმპერიის ზეობის ხანაში ტრაიანედან სეპტიმუს სევერუსისამდე (დაახლოებით ახ. წ. 100 – 200 წწ) და სხვადასხვა პერიოდის სამხედრო ობიექტებს, რომლებიც ამ ზოლზეა განთავსებული. ასეთი ობიექტებია: ციხე-სიმაგრეები, ფორტები, კოშკები, სამხედრო გზები, ხელოვნური ბარიერები და მათთან უშუალოდ დაკავშირებული სამოქალაქო ნაგებობები.”

ეს განსაზღვრება გამორიცხავს ავანპოსტებსა (საგუშაგოებს) და ქვეყნის სიღრმეში განლაგებულ სიმაგრეებს. მაგრამ მისი მთავარი უპირატესობა, მის შედარებით სიმარტივეშია, რაც მნიშვნელოვანი ელემენტია სრულიად ახალი კონცეფციის განვითარებისას. რომაული სამხედრო ობიექტები, რომის იმპერიის მრავალ კილომეტრზეა გადაჭიმული და მათი ჩატევა ერთ მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტში მოითხოვდა, მრავალმიზნობრივ განსაზღვრებას, რაც გაართულებდა ამ წამოწყებას პროცესის ასეთ ადრეულ ეტაპზე. რა თქმა უნდა, საჭირო დროს შესაძლებელი იქნება შემოთავაზებულ დეფინიციაში შესწორებების შეტანა.

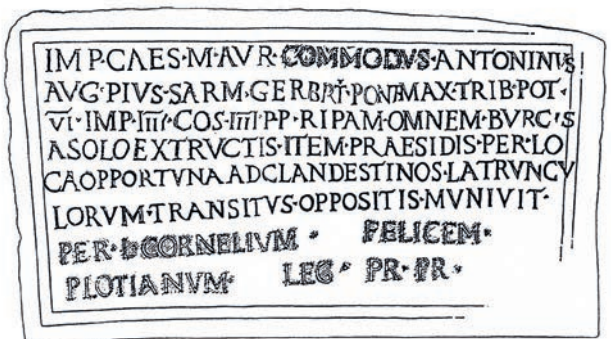
სამომავლო ამოცანა

დასახულ ამოცანას მრავალი გამოწვევა ახლავს. სოფლის მეურნეობამ, მოგვიანებით კი ინდუსტრიალიზაციამ და ქალაქების ზრდამ უხეში ზეგავლენა მოახდინა საზღვრების ზოგიერთ მონაკვეთზე. ბევრი საერთოდ აღარ ჩანს შეუიარაღებელი თვალით, თუმცა ისინი მინის ქვეშ რჩება, როგორც მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური წყარო. მათი დაცვა უკიდურესად მნიშვნელოვანია, რადგან მათშია მართვადი სამეცნიერო კვლევის პირობებში საზღვრების უკეთ ინტერპრეტირების გასაღები. აქედან გამომდინარე, 'რომის იმპერიის საზღვრები' კარგად გამოხატავს გზავნილს, რომ როგორც ხილული, ისე უხილავი არქეოლოგიური ობიექტების დაცვა უმნიშვნელოვანესია

23. The east-gate of the Roman fort at Traismauer on the Danube (Austria) dates to the 4th century but qualifies for nomination under the proposed definition

ტრაისმაუერში (ავსტრია) დუნაიზე მდებარე რომაული ციხის აღმოსავლეთი კარიბჭე თარიღდება IV საუკუნით

24. This inscription from Intercisa (Hungary) is one of several recording the erection of watch-towers to protect the empire from the illicit incursions of bandits during the reign of the Emperor Commodus (161–180)

ეს წარწერა ინტერცისიდან (უნგრეთი) ერთ-ერთია, რომელშიც დაფიქსირებულია იმპერიის დასაცავად საგუშაგო კოშკების აღმართვა ყაჩაღების თავდასხმებისგან თავის დასაცავად იმპერატორ კომოდუსის დროს (161–180 წწ)

25. The Roman fort at Gerulata lies in the outskirts of Bratislava (Slovakia)

გერულატას რომაული ციხე ბრატისლავის (სლოვაკეთი) გარეუბანში.

modern excavation has demonstrated that archaeological deposits often survive better in towns than in the countryside.

A further problem stems from the way that we protect our heritage. Museums cannot be World Heritage Sites. Yet parts of Roman frontiers – inscriptions, sculpture, pottery, artefacts, in short all the material which aids our understanding of life on the frontier – are displayed and stored in museums. Inscriptions are vital to our understanding of frontiers. They inform us when they were built, why and by whom, and what the constituent parts were called. Cramp holes demonstrate that they were once fixed to frontier buildings. In some manner, a way has to be found to associate them with the World Heritage Site itself.

კაცობრიობის კოლექტიური მეხსიერების შესანახად. ურბანულ კონტექსტებში, საზღვრის ნაშთების დაცვის საუკეთესო საშუალებაა, ჯერ კიდევ განსასაზღვრია. ეს კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია, რადგან თანამედროვე გათხრებმა აჩვენა, რომ არქეოლოგიური ნაშთები უკეთ ინახება ქალაქებში, ვიდრე ქალაქგარეთ.

შემდეგი პრობლემა მომდინარეობს იქიდან, თუ როგორ ვიცავთ ჩვენს მემკვიდრეობას. მუზეუმები ვერ გახდება მსოფლიო მემკვიდრეობის ობიექტები, თუმცა, რომის საზღვრების ნაწილი – წარწერები, ქანდაკებები, კერამიკა, არტეფაქტები, ანუ მთელი მასალა, რაც გვეხმარება შევითყოთ, თუ როგორ ცხოვრობდნენ საზღვარზე, გამოფენილია და ინახება მუზეუმებში. წარწერებს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს საზღვრების ისტორიის გაგებისთვის. ისინი გვამცნობს, თუ როდის, ვის მიერ და რატომ შეიქმნა საზღვრები, და რა ეწოდებოდა მის შემადგენელ ნაწილებს. სამაგრი ხვრელები მიუთითებს, რომ ისინი ოდესღაც მიმაგრებული იყო სასაზღვრო ნაგებობაზე. როგორღაც უნდა ვიპოვოთ გზა, რომ ისინი თვით კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტს დავუკავშიროთ.

History and extent of frontiers

The Roman perspective was that they had subjected the entire *orbis terrarum* to the rule of Roman people – as far as they had knowledge about it or considered it worth conquering. This philosophy did not encompass the idea of boundaries at all except the idea that ‘barbarians’ should stay outside the Roman concept of the civilised world. However, Rome’s boundaries rarely remained stable. Constant political crises, major warfare and even border skirmishes created situations to which Rome had to react. In time, firm lines came into existence.

The man who did most to define the edges of the Roman state was its first emperor, Augustus (27 BC–AD 14). Towards the turn of the Common Era he completed the conquest of the Alps and Spain, defined the eastern boundary by treaty with the Parthians, sent expeditions up the Nile and into the Sahara Desert, and brought Roman arms to the Danube and the Elbe. He famously gave advice to keep the empire within its present boundaries; advice conspicuously ignored by many of his successors, though their achievements were much less than his.

ისტორია და საზღვრების განფენილობა

რომაული ხედვა იმაში მდგომარეობდა, რომ მათ (რომაელებს) დაქვემდებარებული ჰყავდათ მთელი *orbis terrarum* – რამდენადაც იცოდნენ ამის შესახებ, ან თვლიდნენ რომ ის ღირდა დაპყრობად. ეს ფილოსოფია საერთოდ არ მოიაზრებდა საზღვრების იდეას, გარდა იმ გამონაკლისისა, რომ ‘ბარბაროსები’ უნდა დარჩენილიყვნენ ცივილიზებული სამყაროს რომაული აღქმის მიღმა. თუმცა, რომის საზღვრები იშვიათად იყო სტაბილური. მუდმივი პოლიტიკური კრიზისები, დიდი ომიანობა და სასაზღვრო შეტაკებებიც კი ისეთ სიტუაციებს ქმნიდა, რომ რომს რეაგირება უნდა მოეხდინა. დროთა განმავლობაში გაჩნდა მტკიცე სასაზღვრო ზოლები.

ადამიანი, რომელსაც ყველაზე დიდი წვლილი მიუძღვის რომის სახელმწიფოს ზღვარის დადგენაში იყო მისი პირველი იმპერატორი ავგუსტუსი (ძვ. წ. 27 – ახ. წ. 14 წწ). ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე მან დაასრულა ალპებისა და ესპანეთის დაპყრობა, დაადგინა აღმოსავლეთის საზღვარი პართელებთან დადებული ხელშეკრულებით, გაგზავნა ლაშქრები ნილოსისა და საჰარის უდაბნოსკენ და რომაული იარაღით დუნაიმდე და ელბამდე მიაღწია. მისი შესანიშნავი რჩევა იყო, დაეცვათ იმპერია, მისი იმჟამინდელი საზღვრების ფარგლებში. მისმა ბევრმა შთამომავალმა აშკარად უგულვებელყო ეს რჩევა, თუმცა მათი მიღწევები ბევრად ჩამორჩებოდა ავგუსტუსისას.

26. An inscription from the Antonine Wall (Scotland, UK) recording the construction of a section of the frontier

ანტონინუს კედლის (შოტლანდია, ბრიტანეთი) წარწერა, რომელშიც დაფიქსირებულია საზღვრის ერთი მონაკვეთის მშენებლობა

Rome's foreign policy

Yet, Rome's expansion was slowing down and her main aim became the maintenance of imperial security. In doing so Rome's foreign policy used a wide range of different instruments and strategies to maintain her superior status. Her army did not rely only on force but also on the image of Rome itself as a policy instrument. Adrian Goldsworthy has stated that 'the Roman genius was to combine the practical with the visually spectacular so that the army's actions were often designed to overawe the enemy with a display of massive power before they actually reached him'. Thousands of military buildings and installations erected along the borders of the empire, many of which have survived until today, represent this two-fold demonstration of Roman power and influence, at once both architectural and imaginative.

27. The Tropaeum Alpium at La Turbie (France) commemorates the conquest of the Alps by the Emperor Augustus

ტროპეუმ ალპიუმი ლა ტურბიში (საფრანგეთი) აღნიშნავს იმპერატორ ავგუსტუსის მიერ ალპების დაპყრობას

რომის საგარეო პოლიტიკა

და მაინც, რომის ექსპანსია ნელდებოდა და მისი მთავარი მიზანი გახდა, იმპერიის უსაფრთხოების შენარჩუნება. ამ პირობებში რომის საგარეო პოლიტიკა იყენებდა სხვადასხვა ინსტრუმენტებსა და სტრატეგიებს, თავისი აღმატებული სტატუსის შესანარჩუნებლად. მისი არმიის საყრდენი აღარ იყო მხოლოდ ძალა, არამედ ასევე რომის რეპუტაცია, როგორც პოლიტიკის კეთების ინსტრუმენტი. ადრიან გოსუორთმა განაცხადა, რომ 'რომაული გენია მდგომარეობდა პრაქტიკულისა და ვიზუალურად თვალწარმტაცის შერწყმაში, როდესაც არმიის ქმედებები ხშირად იმგვარად იყო დაგეგმილი, რომ მტერში მოკრძალება გამოეწვია დიდი ძალაუფლების დემონსტრირებით მანამდე, სანამ ის რეალურად მიაღწევდა მის საზღვრებს.' ათასობით სამხედრო დანიშნულების ნაგებობა და ობიექტი აღიმართა იმპერიის საზღვრების გასწვრივ, რომელთაგან ბევრი დღემდე შემორჩენილი და წარმოადგენს რომის ძალაუფლებისა და ზეგავლენის ორმაგ დემონსტრირებას, როგორც არქიტექტურული, ისე წარმოსახვითი ფორმით.

28. A Roman centurion named Aurelios carved his name on the rock at the Garamantian hill-fort of Zinkekra deep in the Sahara Desert (Libya)

რომაელმა ცენტურიონმა სახელად აურელიუსმა თავისი სახელი კლდეზე ამოკვეთა ზინკეკრის ციხეზე, რომელიც საჰარის უდაბნოში გარამანტის მთაზე (ლიბია) მდებარეობს

29. Recent archaeological investigations have led to the discovery of towers erected beside the Rhine in the Netherlands under Claudius (41–54)

ბოლო დროის არქეოლოგიურმა კვლევებმა გამოავლინა ნიდერლანდებში რაინის ნაპირებზე კლავდიუსის დროს აღმართული კოშკები (41–54 წწ)

The location of frontiers

The Roman empire encircles the Mediterranean Sea – *Mare Nostrum*, Our Sea, as they called it – and beyond that lay its frontiers. These, in time, stretched from the Atlantic Ocean, across Europe to the Black Sea, through the deserts and oases of the Middle East to the Red Sea, and thence across North Africa, skirting the edge of the Sahara Desert, to the Atlantic coast of Morocco.

In the UK the frontier became established on the line of Hadrian's Wall, though for a time even that was abandoned in favour of a more northern frontier, the Antonine Wall. Through much of Europe the frontier lay initially along the rivers Rhine and Danube. In the later 1st century AD, the first steps were taken to shorten the line between the headwaters of the rivers. Under Antoninus this was formalised through the construction of a palisade for about 500 km. In contrast to the usual practice for purely defensive installations, its course is often mathematically straight, completely ignoring the topography of the land. The territory now brought into the empire developed into a rich agricultural area supporting many villas and farms.

From Bavaria (Germany) to the Black Sea (Romania) the frontier ran along the river Danube.

30. Towers, such as this one in Turkey, aided communication along the frontier roads

თურქეთში აღმართული ამ კოშკის მსგავსი ნაგებობები ხელს უწყობდა კომუნიკაციას საზღვრისპირა გზებზე

საზღვრების ლოკაცია

რომის იმპერია გარს აკრავს ხმელთაშუა ზღვას – *Mare Nostrum*, ჩვენს ზღვას, როგორც მას უწოდებდნენ – და მის მიღმა არსებულ ტერიტორიებს, სადაც მისი საზღვრები გადიოდა. ეს საზღვრები გადაჭიმული იყო მთელს ევროპაზე, ატლანტიკის ოკეანიდან შავ ზღვამდე, შუა აღმოსავლეთის უდაბნოებსა და ოაზისებზე წითელ ზღვამდე, და მთელ ჩრდილოეთ აფრიკაზე, საჰარის უდაბნოს გარშემოვლით, მაროკოს ატლანტიკურ სანაპირმდე.

გაერთიანებულ სამეფოში საზღვარი დადგინდა ადრიანეს კედლის გასწვრივ, თუმცა, გარკვეული დროით მან გადაინია ჩრდილოეთისკენ, ანტონინეს კედელთან. ევროპის უმეტეს ტერიტორიაზე საზღვარი თავდაპირველად გადიოდა მდინარეების რაინისა და დუნაის გასწვრივ. ახ. წ. I საუკუნის ბოლოს პირველი ნაბიჯები გადაიდგა ამ მდინარეების სათავეებს შორის არსებული ზოლის შესამოკლებლად. ანტონინეს დროს ამან ოფიციალური სახე მიიღო პალისადის აგების შემდეგ, რომელიც დაახლოებით 500 კილომეტრზე იყო გადაჭიმული. ნმინდა თავდაცვით ნაგებობებთან დაკავშირებით გავრცელებული პრაქტიკისგან განსხვავებით, ის

31. A wall at Bir Oum Ali in Tunisia controlled access through a mountain pass along a wadi

ბირ ოუმ ალის კედელი ტუნისში აკონტროლებდა უადიზე გამავალ უღელტეხილს

32. The northern fringes of the Carpathian mountains (Romania)

კარპატების მთების ჩრდილოეთი საზღვრები (რუმინეთი)

33. The limes-gate of Dalkingen (Germany). It has been argued that this special façade was created to mark the visit of the Emperor Caracalla in 213

დალკინგენის (გერმანია) სასაზღვრო კარიბჭე. ფიქრობენ, რომ ეს განსაკუთრებული ფასადი შეიქმნა იმპერატორ კარაკალას ვიზიტის აღსანიშნავად 213 წელს

34. A reconstruction of a section of the palisade and a tower in Germany

პალისადის ნაწილისა და კოშკის რეკონსტრუქცია, გერმანია

An exception to this was Dacia (modern Transylvania in Romania) which was conquered by the Emperor Trajan in 106. The frontier now moved from the river to the more difficult terrain of the Carpathian Mountains.

In the East, the Romans faced two enemies, the powerful kingdom of the Parthians and the desert. Together, these defined Rome's Eastern frontier. No running barrier was erected, unnecessary in the desert, though a stretch of a major river, the Euphrates, was used. A significant feature of this frontier were the roads running for hundreds of kilometres along the edge of the desert and to all intents and purposes defining the frontier itself.

The Sahara Desert defined most of the frontier in North Africa. In Egypt, the army monitored the population of major cities, the distribution of wheat, the mineral resources of the desert, the commercial routes, and, of course, the southern frontier. Where necessary, as in modern Algeria, barriers controlled the movement of the transhumance farmers.

მათემატიკური სისწორით არის აგებული, რაც სრულად უგულებელყოფს მიწის ზედაპირის ტოპოგრაფიას. ეს ტერიტორია, რომელიც შეუერთდა იმპერიას, გადაიქცა მდიდარ სასოფლო-სამეურნეო ადგილად, რომელიც უზრუნველყოფდა მრავალ ვილასა და ფერმას.

საზღვარი ბავარიიდან (გერმანია) შავ ზღვამდე (რუმინეთი) მიუყვებოდა მდინარე დუნაის. გამონაკლისი იყო დაკია (თანამედროვე ტრანსილვანია, რუმინეთი), რომელიც იმპერატორმა ტრაიანემ დაიპყრო 106 წელს. ახლა უკვე საზღვარმა მდინარიდან უფრო რთულ რელიეფზე – კარპატებისკენ გადაინია.

აღმოსავლეთით, რომაელები დაუპირისპირდნენ ორ მტერს – პართელთა ძლევამოსილ სამეფოსა და უდაბნოს. ამ ორმა, განსაზღვრა რომის აღმოსავლური საზღვარი. აქ არ აღუმართავთ არანაირი ბარიერი, რადგან უდაბნოში არ არსებობდა მისი საჭიროება, მაგრამ გამოყენებულ იქნა დიდი მდინარის – ევფრატის – მონაკვეთი. ამ საზღვრის მნიშვნელოვანი მახასიათებელი იყო ასობით კილომეტრის სიგრძის გზები, რომლებიც უდაბნოს კიდეს მიუყვებოდა და სრულად გამოკვეთდა საზღვარს.

საჰარის უდაბნო განსაზღვრავდა ჩრდილოეთ აფრიკის ძირითად საზღვარს. ეგვიპტეში არმია მონიტორინგს უწევდა დიდი ქალაქების მოსახლეობას, ხორბლის, მინერალური რესურსების განაწილებას, სავაჭრო გზებს და რა თქმა უნდა, სამხრეთის საზღვარს. სადაც საჭირო იყო, ბარიერები აკონტროლებდა პირუტყვის სეზონურ გადაადგილებას, ისევე, როგორც ეს დღევანდელ ალჟირში ხდება.

37. The fortlet of Boljetin (Serbia) on the bank of the Danube was excavated in 1969 and flooded after the construction of the dam across the river

ბოლიეტინის მცირე ციხე დუნაის სანაპიროზე (სერბია). გაითხარა 1969 წელს და წყლით დაიფარა კაშხლის მშენებლობის შედეგად

35. One of the earliest archaeological parks was that at the Saalburg (Germany)

ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული არქეოლოგიური პარკი ზაალბურგში (გერმანია)

36. The legionary fortress at Satala (Turkey) on the Euphrates River was carefully placed to control a potential invasion route

ლეგიონარული ციხის ნაშთები სატალაში (თურქეთი), რომელიც მდინარე ევფრატზე შემოსევათა პოტენციური მიმართულების გასაკონტროლებლად იყო შერჩეული

38. The north gate of the fort at Bu Njem (Libya) in 1967 before the present campaign of excavation

ბუ ნიემის (ლიბია) ციხის ჩრდილოეთი კარიბჭე 1967 წელს, ამჟამინდელ გათხრებამდე

39. Trajan's Column in Rome (Italy) shows soldiers building a fort

ტრაიანეს სვეტი რომში (იტალია) გამოსახავს ციხის აშენებას ჯარისკაცების მიერ

The army and frontiers

Rome always reacted to the local situation and developed individual solutions to its different problems. The military installations on every frontier were connected by a road, often forming a major highway. Indeed, it appears that the very name of a frontier – *limes* – derives from the Roman name for a frontier road.

The Roman army used local materials to construct its forts and frontiers. Stone, turf, clay, mud-brick, timber, tile, slate, thatch, mortar and plaster were amongst those used. Nor were these plain, unadorned or make-shift structures. Walls, whether of stone or timber, were often plastered and even painted. Painted wall-plaster has even been found in barrack-blocks.

40. Model of the legionary fortress of Bonn (Germany) with the harbour and the civil settlement in the background

ბონის ლეგიონერული ციხის მოდელი, ფონზე გამოსახული ნავსადგური და სამოქალაქო დასახლებით (გერმანია)

41. Qasr Bshir (Jordan) is typical of the forts in the desert, yet unique in its state of survival

ქასრ ბშირი - უდაბნოს ტიპური ციხე (იორდანია). უნიკალურია საუკეთესო შემონახულობით

არმია და საზღვრები

რომი, ყოველთვის რეაგირებდა ადგილობრივ სიტუაციებზე და სხვადასხვაგვარად წყვეტდა სხვადასხვა პრობლემებს. ყველა საზღვარზე განლაგებული სამხედრო ობიექტები ერთმანეთს გზებით უკავშირდებოდა, რაც ხშირად მთავარ გზას ქმნიდა. როგორც ჩანს, თვით საზღვრის აღმნიშვნელი სიტყვა – *limes* – სასაზღვრო გზის რომაული სახელიდან მომდინარეობს.

რომის არმია, ადგილობრივ მასალას იყენებდა თავისი ციხე-სიმაგრეებისა და საზღვრების ასაგებად. ქვა, ტორფი, თიხა, ალიზის აგური, ხე-ტყის მასალა, კრამიტი, ფიქალი, ნამჭა, კირდულაბი და ბათქაში გამოიყენებოდა სასაზღვრო ნაგებობებში. ისინი არ იყო სადა, შეულამაზებელი ან დროებითი კონსტრუქციები. როგორც ქვის, ისევე ხის კედლები ხშირად ილესებოდა და იღებებოდა კიდეც. ყაზარმებში აღმოჩენილია კედლის შეღებილი ბათქაში.

42. Dura-Europos on the Euphrates River (Syria). As in many cities along the Eastern frontier, it contained a regiment of the Roman army

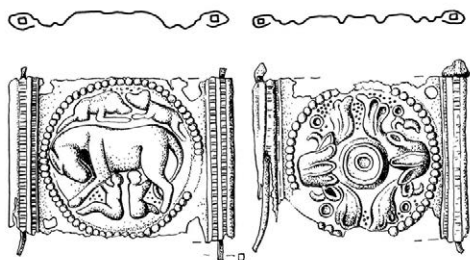
დურა-ეუროპოსი მდინარე ევფრატზე (სირია). აღმოსავლეთის საზღვრის გაყოლებზე მდებარე ბევრი ქალაქის მსგავსად მასში რომაული ჯარის პოლკი იყო განლაგებული

43. The Antonine Wall (Scotland, UK) was built of turf, which survives as a low mound; the ditch is to its left

ანტონინეს კედელი, შოტლანდია (ბრიტანეთი). აგებულია ტორფით და შემორჩენილია დაბალი მიწაყრილის სახით. მის მარცხნივ თხრილია გავლებული

The purpose of frontiers

44. Roman military equipment from Augst (Switzerland)

რომაული სამხედრო აღჭურვილობა აუგშტიდან (შვეიცარია)

45. A terracotta model of a fort gate, found at Intercisa (Hungary)

ინტერცისაში (უნგრეთი) აღმოჩენილი ციხის კარიბჭის თიხის მოდელი

Although bristling with military structures of every kind, and the base of armies whose main purpose was to defend the empire, the primary function of the frontiers themselves was the control of movement into and out of the empire, including the prevention of raiding. The buildings – walls, fortlets and towers – were supplemented by scouts whose duties were to maintain watch on land, and fleets whose sailors maintained surveillance over the river and sea boundaries of the empire.

The core of the provincial armies was formed by the legions. Only about 30 of these existed at any one time and they were strung out along the frontiers of the empire, sometimes on the actual line, elsewhere some distance to the rear. The main body of the provincial army was formed by auxiliary units – literally support troops – and these occupied much smaller forts than the legions. In the disturbed times following the fall of the Roman empire, fort walls provided protection. Many of today's major cities have at their centre a legionary fortress.

46. Milecastle 42 (Cawfields) on Hadrian's Wall (UK). Gates such as this allowed passage through the frontier

ადრინანეს კედლის საყარაულო კოშკი 42 (კოფილდსი, ბრიტანეთი). ამგვარი კარიბჭეებით შესაძლებელი იყო საზღვრის გადაკვეთა.

საზღვრების მიზანი

მიუხედავად იმისა, რომ საზღვრებზე მრავლად იყო ყველანაირი სახის სამხედრო ნაგებობა და ბაზები, რომელთა მთავარი მიზანი იყო იმპერიის დაცვა, საზღვრების ძირითადი ფუნქცია იყო იმპერიაში შესვლისა და იქიდან გამოსვლის კონტროლი, ისევე როგორც თავდასხმების პრევენცია. ნაგებობებს – კედლები, მცირე სიმაგრეები და კოშკები – ახლდათ მზვერავები, რომელთა მოვალეობა იყო თვალი სტეროდან ხმელეთზე, და ფლოტი, რომელთა მეზღვაურები ზედამხედველობას უწევდნენ იმპერიის სამდინარო და საზღვაო საზღვრებს.

პროვინციული არმიის ბირთვი შედგებოდა ლეგიონებისგან. ასეთი სულ 30 იყო და ისინი განლაგებული იყო იმპერიის საზღვრებზე, ზოგჯერ უშუალოდ სასაზღვრო ზოლზე, ან შორიახლო. პროვინციული არმიის ძირითადი ნაწილი შედგებოდა დამხმარე ერთეულებისგან – რეალურად, მხარდამჭერი ჯარებისგან – რომლებიც იკავებდნენ გაცილებით მცირე ზომის სიმაგრეებს, ვიდრე ლეგიონები. არეულობების დროს, რაც მოჰყვა რომის იმპერიის დაცემას, სასიმაგრო კედლები დაცვას უზრუნველყოფდა. მრავალი დიდი ქალაქის ცენტრში დღესაც დგას ლეგიონების საბანაკო სიმაგრეები.

47. Tile stamp of the First Legion Italica from Novae (Bulgaria) depicting a boat

იტალიკის პირველი ლეგიონის საბეჭდავი ფილა ნავის გამოსახულებით ნოვედან (ბულგარეთი)

48. Strasbourg (France), one of the seats of the European Parliament, has at its core the fortress of the Eighth Legion Augusta

ავგუსტუსის მერვე ლეგიონის ციხე-სიმაგრე სტრასბურგში (საფრანგეთი), ევროპული პარლამენტარიზმის დედაქალაქში

49. Aerial view of the town outside the legionary fortress of Carnuntum (Austria)

კარნუნტუმის ლეგიონერული ციხე-სიმაგრეზე მიბჯენილი საქალაქო დასახლების აეროხედი (ავსტრია)

Soldiers and civilians

Nearly every fort in the empire attracted civilians to cater for the needs of the soldiers. Civilian settlements sprang up along the frontier. The military installations together with these civilian settlements created a significant economic power, which can only be compared to the great cities of the interior of the empire. This market sucked in goods and attracted trade from both its hinterland as well as from the people beyond the frontier.

Military administration

Both soldiers and civilians required management. The Roman army was excessively bureaucratic, even to our eyes – a receipt in quadruplicate, for example, survives. Every soldier had his own file, and even every horse. Each regiment created a day report. Strength returns were regularly made to Rome. A tiny sample of such documents survive from frontier forts, but they cast strong light on the workings of the Roman army.

50. This writing tablet found at Vindolanda by Hadrian's Wall (UK) is a list of food

ამ სანერ ფილაზე, რომელიც აღმოჩნდა ვინდოლანდაში, ადრიანეს კედელთან (ბრიტანეთი), საკვების ჩამონათვალია გამოსახული

51. An ostracon, a drawing on a pottery sherd from Mons Claudianus, showing an auxiliary cavalryman such as we know from the documentation was involved with communication and control along the desert roads (Egypt)

ოსტრაკონი, მონს კლაუდიანუსში აღმოჩენილი კერამიკის ნატეხზე შესრულებული ნახატი, გამოსახავს ჩვენთვის დოკუმენტებიდან ცნობილ დამხმარე ცხენოსანს, რომელიც ჩართული იყო ეგვიპტის უდაბნოს გზების კონტროლში

ჯარისკაცები და სამოქალაქო მოსახლეობა

თითქმის ყველა საფორტიფიკაციო ნაგებობა იზიდავდა მოსახლეობას, რათა მათ გაეჩნიათ მომსახურება ჯარისკაცების მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად. სამოქალაქო დასახლებები ჩნდებოდა საზღვრების გასწვრივ. სამხედრო ობიექტები, ამ სამოქალაქო დასახლებებთან ერთად ქმნიდა მნიშვნელოვან ეკონომიკურ ძალას, რაც შეიძლება შევადაროთ იმპერიის შიგნით მდებარე დიდ ქალაქებს. ეს ბაზარი ისრუტავდა საქონელს და იზიდავდა ვაჭრობას, როგორც ქვეყნის შიდა რაიონებიდან, ასევე საზღვრებს გარეთ მცხოვრებ მოსახლეობას შორის.

სამხედრო ადმინისტრაცია

როგორც სამხედროებს, ისევე სამოქალაქო პირებს ესაჭიროებოდათ მართვა. რომის არმია ზედმეტად ბიუროკრატიული გახლდათ, დღევანდელი გადასახედიდანაც კი: მაგალითად, შემორჩენილია ერთი ქვითრის ოთხი ეგზემპლარი. ყველა ჯარისკაცს, ყველა ცხენსაც კი საკუთარი დოსიე ჰქონდა. ყველა პოლკი ადგენდა ყოველდღიურ ანგარიშს. რომი რეგულარულად იღებდა ინფორმაციას მათ შესახებ. სასაზღვრო სიმაგრეებიდან მხოლოდ მცირე დოკუმენტებია შემორჩენილი, მაგრამ ისინი ნათელს ჰფენენ რომაული არმიის მუშაობის სისტემას.

54. Soldiers, including the flag-bearer (*vexillarius*), painted on the wall of a room in Dura (Syria)

ჯარისკაცები მედროშის (*vexillarius*) ჩათვლით, დახატულია ოთახის კედელზე დურაში (სირია)

52. The remains of the headquarters building of the legionary fortress at Lambaesis (Algeria)

ლამბესისის ლეგიონერული ციხის მთავარი ნაგებობის ნაშთები (ალჟირი)

53. After 25 years of service the auxiliary soldiers were rewarded with the Roman citizenship, which was confirmed and certified by a military diploma

25-წლიანი სამსახურის შემდეგ დახმარა ჯარისკაცები ჯილდოვდებოდნენ რომის მოქალაქეობით, რაც დამოწმებული იყო სამხედრო დიპლომით

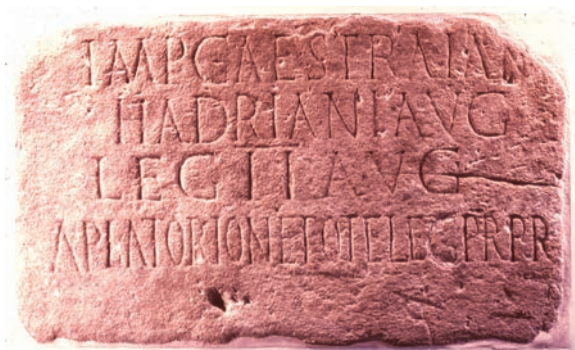
Research on Roman frontiers

Roman literature and other ancient sources have long provided a valuable source of information about frontier installations. These sources include several military treatises describing the Roman army and its structures, though, alas, generally not frontiers. They also include specific documents such as the report of the governor Arrian on the forts along the eastern shore of the Black Sea.

Inscriptions and documents

Literary sources are supplemented by thousands of inscriptions from every frontier describing the construction and purpose of military structures as well as providing details of the careers and movements of the officers and soldiers of the Roman army. More recently, documents on papyrus, parchment and wood have been discovered through excavation and provide another valuable source of information.

Scholars started describing and planning Roman remains in the 16th century. Their records are especially valuable today in view of the great changes in the landscape and the damage to the archaeological remains inflicted during the following centuries. They also collected inscriptions and sculpture, and these frequently form an important element of great national and regional collections.

რომაული საზღვრების კვლევა

რომაული ლიტერატურა და სხვა უძველესი წყაროები სასაზღვრო ობიექტების შესახებ, ინფორმაციის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს. მათში დაცულია არაერთი სამხედრო შეთანხმება, რომელიც აღწერს რომაულ არმიასა და მის სტრუქტურას, მაგრამ, სამწუხაროდ, არა მის საზღვრებს. ისინი ასევე შეიცავს კონკრეტულ დოკუმენტებს, როგორიცაა, მაგალითად, მმართველ არიანეს ანგარიში შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე განლაგებული სასიმაგრო ნაგებობების შესახებ.

წარწერები და დოკუმენტები

ლიტერატურულ წყაროებს ემატება ათასობით წარწერა ყველა საზღვრიდან, რომლებიც აღწერს სამხედრო ნაგებობების მშენებლობას და მათ ფუნქციას. ისინი ასევე გვაწვდიან დეტალებს რომაული ჯარის ოფიცრებისა და ჯარისკაცების მსახურებასა და გადაადგილებაზე. ბოლო დროის გათხრებმა გამოავლინა პაპირუსზე, პერგამენტსა და ხეზე შესრულებული დოკუმენტები, რომლებიც ინფორმაციის დამატებით წყაროს წარმოადგენს.

მეცნიერებმა დაიწყეს რომაული ნაშთების აღწერა და დაგეგმარება მე-16 საუკუნეში. მათი ჩანაწერები განსაკუთრებით ღირებულია ლანდშაფტის მნიშვნელოვანი ცვლილებისა და მომდევნო საუკუნეებში არქეოლოგიურ ნაშთებზე მიყენებული ზიანის გათვალისწინებით. ისინი ასევე აგროვებდნენ წარწერებსა და ქანდაკებებს, რომლებიც ხშირად შეადგენენ დიდი ეროვნული და რეგიონალური კოლექციების მნიშვნელოვან ნაწილს.

55. This inscription from milecastle 38 (Hotbank) records its building under Hadrian by the Second Legion

ეს წარწერა 38-ე საყარაულო კოშკიდან (ჰოტბანკი) გვამცნობს მეორე ლეგიონის მიერ მისი აშენების შესახებ ადრიანეს მმართველობის დროს

Survey and excavation

Although excavations were undertaken in the earlier 19th century, it was the 1890s which saw the beginning of the modern era of scientific archaeological investigations. This work did not just encompass excavation; an important element was the surveying and recording of existing remains. This work was often undertaken by institutions such as the Reichs-Limeskommission in Germany, founded in 1892 by the great German historian and winner of the Nobel Prize Theodor Mommsen.

Research in the 20th century was dominated by excavation. Early work focussed on uncovering structural remains often neglecting the more detailed history of each site. Whole forts might be laid open. Yet at the same time, members of the Reichs-Limeskommission in Germany were able to confirm that the frontier had indeed a timber palisade, while in Scotland it was revealed that the Antonine Wall was built of turf as described in the *Historia Augusta*. Techniques soon improved. Better use was made of dating evidence such as coins and pottery and, in time, weapons and other small finds. The advantages of stratigraphy in helping understand the history of sites was also appreciated.

დაზვერვა და გათხრები

მართალია გათხრები განხორციელდა მე-19 საუკუნის დასაწყისში, მაგრამ სამეცნიერო არქეოლოგიური კვლევების თანამედროვე ხანა მხოლოდ 1890-იან წლებში დაიწყო. ეს სამუშაო არ გულისხმობდა მხოლოდ გათხრებს; მისი მნიშვნელოვანი ელემენტი იყო არსებული ნაშთების დაზვერვა და დაფიქსირება. ამ სამუშაოებს ხშირად აწარმოებდნენ ისეთი დაწესებულებები, როგორიცაა გერმანიის Reichs-Limeskommission, რომელიც დაარსდა 1892 წელს დიდი გერმანელი ისტორიკოსისა და ნობელიანტის თეოდორ მომზენის მიერ.

მე-20 საუკუნეში, კვლევებში ძირითადად გათხრები დომინირებდა. ადრეული პერიოდის სამუშაოები მიმართული იყო სტრუქტურული ნაშთების აღმოჩენისკენ, ხოლო ობიექტების უფრო დეტალური ისტორია უგულვებელყოფილი იყო. ზოგჯერ, მთელი ობიექტი იხსნებოდა. მაგრამ, იმავდროულად, Reichs-Limeskommission-ის წევრებმა შეძლეს დაემტკიცებინათ, რომ საზღვარს ნამდვილად ჰქონდა ხის პალისადი, ხოლო შოტლანდიაში აღმოჩნდა, რომ ანტონინეს კედელი ტორფისგან იყო აგებული, როგორც ეს აღწერილია *Historia Augusta* -ში. მალე ტექნიკა გაუმჯობესდა. დაიწყო ისეთი დამატარიღებელი მონაცემების გამოყენება, როგორიცაა მონეტები და კერამიკა, ისევე როგორც იარაღი და სხვა მცირე არტეფაქტები. ასევე გაიზარდა სტრატეგრაფიის მნიშვნელობა არქეოლოგიური ობიექტების ისტორიის გაგების საქმეში.

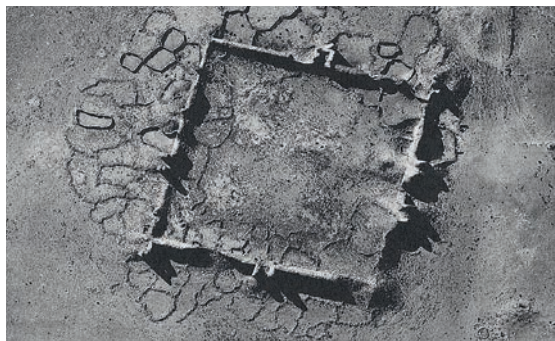
56. The timber palisade in Germany, excavated in 1894

ხის პალისადი გერმანიაში, გათხარა 1894 წელს

57. Excavations started in Vienna during the major construction work removing the former city defences in the second half of the 19th century

XIX საუკუნის მეორე ნახევარის გათხრები ვენაში, დიდი სამშენებლო სამუშაოების დროს, როდესაც მოხსნეს ქალაქის ყოფილი თავდაცვითი ნაგებობები

58. The military fortification at Hân al-Manqûra (Syria), probably dating to the middle of the second century AD, recorded by A. Poidebard in 1930

სამხედრო ფორტიფიკაცია ჰან ალ-მანკურაში (სირია), რომელიც, სავარაუდოდ, II საუკუნის შუა ხანებით თარიღდება. დაფიქსირებულია ა. პუაბარდის მიერ

Aerial survey and remote sensing

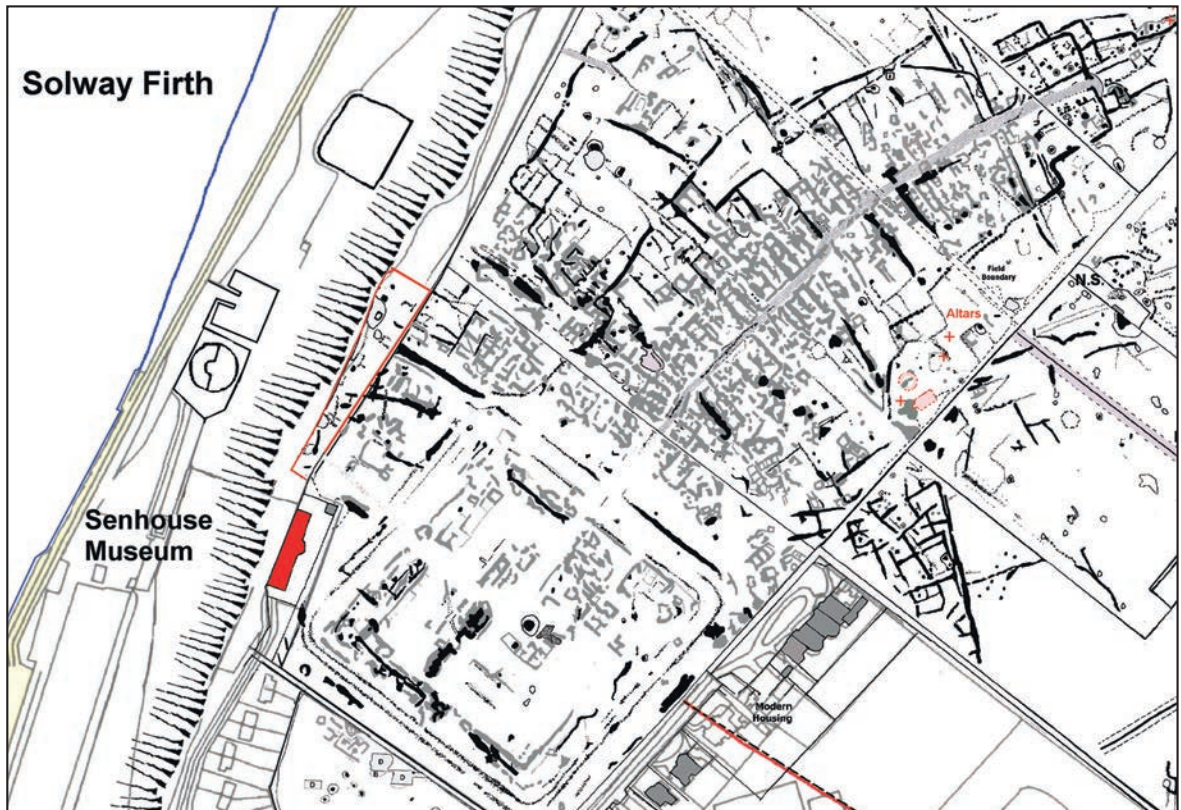
From the 1920s aerial survey has provided another valuable tool. The study of wartime photographs and satellite imagery from the Cold War onwards has led to unexpected discoveries of Roman military sites across Europe. Today, terrestrial and aerial survey is supplemented by remote sensing methods, in particular geophysical survey and now LiDAR (light detection and ranging), a method that reveals highly detailed structures in relief by laser scanning the ground from the air. Much of this work is facilitated by advances in computer technology in helping documentation and mapping.

International co-operation began in the 19th century. In 1949 the Congress of Roman Frontier Studies was founded and has met regularly since in various countries. Today, research on the Frontiers of the Roman Empire brings together scientists from all over the world: the 2022 Congress in Nijmegen was attended by over 400 scholars.

აეროდაზვერვა და დისტანციური აღქმა

1920-იანი წლებიდან, აეროდაზვერვა არქეოლოგიის კიდეც ერთ მნიშვნელოვან ინსტრუმენტად იქცა. ცივი ომის დროინდელი ფოტოებისა და სატელიტური გამოსახულებების შესწავლისას, მოულოდნელად აღმოჩნდა რომაული სიმაგრეები, სათვალთვალო კოშკები და ბანაკები მთელ ევროპაში. დღესდღეობით მიწისზედა და აეროდაზვერვას ემატება დისტანციური გამოვლენის მეთოდები, კერძოდ, გაშლილ ტერიტორიაზე არსებული ობიექტის გეოფიზიკური დაზვერვა და უკანასკნელ პერიოდში LiDAR-ით (სინთლით დეტექტირება და რანჟირება) კვლევა – მეთოდი, რომელიც დეტალურად ავლენს ნაგებობას რელიეფში, ჰაერიდან მიწის ლაზერული სკანირების საშუალებით. ამ სამუშაოს ხელს უწყობს კომპიუტერული ტექნოლოგიის განვითარება, რაც გამოიხატება დოკუმენტაციისა და რუკების შედგენაში.

საერთაშორისო თანამშრომლობა დაიწყო მე-19 საუკუნეში. 1949 წელს დაარსდა რომის იმპერიის საზღვრების კვლევის კონგრესი, რომელიც მას შემდეგ რეგულარულად იკრიბება სხვადასხვა ქვეყნებში. დღეს, რომის იმპერიის საზღვრების კვლევა, აერთიანებს მთელი მსოფლიოს მეცნიერებს: 2022 წ კონგრესს ნეიმეგენში ესწრებოდა 400-ზე მეტი სწავლული.

59. Geophysical survey of the fort and civil settlement at Maryport (UK)

მერიპორტის (ბრიტანეთი) ციხის და სამოქალაქო დასახლების გეოფიზიკური დაზვერვა

Protection and presentation of frontiers

The survey, excavation and recording of archaeological sites are but one part of the story. From the very beginning of excavation in the late 19th century, visitors wanted to see the remains which had been uncovered. Often, such archaeological sites were left open and unprotected. Archaeologists removed the valuable finds to museums, but visitors also wanted their own souvenirs and as a result some sites practically disappeared.

The same years saw the first steps towards protecting ancient monuments. Country after country passed legislation to secure the future of their heritage. Agriculture had long threatened the survival of archaeological remains; now industry and its infrastructure competed with its destructive power. Vast economical developments everywhere gradually

საზღვრების დაცვა და პრეზენტაცია

არქეოლოგიური ობიექტების დაზვერვა, გათხრები და დაფიქსირება, მთელი ამბის მხოლოდ მცირე ნაწილია. მე-19 საუკუნის ბოლოს, გათხრების დაწყებასთან ერთად, დამთვალიერებლებს სურდათ ენახათ გამოვლენილი ნაშთები. ასეთი არქეოლოგიური ობიექტები ხშირად ღიად და დაუცველი რჩებოდა. არქეოლოგებს გადაჰქონდათ ღირებული აღმოჩენები მუზეუმებში, მაგრამ დამთვალიერებლებს ასევე სურდათ თან წაეღოთ სუვენირები, რამაც პრაქტიკულად გააქრო ზოგიერთი ობიექტი.

იმავე წელს, პირველი ნაბიჯები გადაიდგა უძველესი ძეგლების დაცვის მიმართულებით. ერთიმეორის მიყოლებით, ქვეყნები იღებდნენ კანონებს, თავისი მემკვიდრეობის მომავლის უზრუნველსაყოფად. სოფლის მეურნეობა

60. Aquincum museum in Budapest (Hungary) founded in 1894

აკვინკუმის მუზეუმი ბუდაპეშტში (უნგრეთი) რომელიც 1894 წელს დაარსდა

61. Roman stone monuments and inscriptions in Osijek Museum (Croatia)

რომაული ქვის ძეგლები და წარწერები ოსიეკის მუზეუმში (ხორვატია)

changed the face of archaeology, leading to large and complex rescue excavations.

The needs of increasing numbers of visitors required to be met. Military sites were laid out for public inspection; museums were built to house the large collections of artefacts, and, in time, other facilities were provided, such as archaeological parks, many containing reconstructions, and reaching out to involve the public by means of re-enactment and Roman military displays.

დიდი ხნის განმავლობაში უქმნიდა საფრთხეს არქეოლოგიური ნაშთების გადარჩენას; დღეს კი ახალ საფრთხეს წარმოადგენს, მრეწველობისა და მისი ინფრასტრუქტურის დესტრუქციული ძალა. ფართო ეკონომიკურმა განვითარებამ, თანდათანობით შეცვალა არქეოლოგიის სახე, რამაც მოითხოვა დიდი და კომპლექსური გადარჩენითი გათხრების ჩატარების აუცილებლობა.

მზარდი რაოდენობის დამთვალიერებელთა საჭიროებებმა მოითხოვა შესაბამისი ქმედების განხორციელება. სამხედრო ობიექტები გაიხსნა საზოგადოებისთვის; აშენდა მუზეუმები არტეფაქტების დიდი კოლექციების დასაბინავებლად და გაიხსნა სხვა ობიექტები, როგორიც არის, მაგალითად, არქეოლოგიური პარკები, რომლებშიც მოეწყო რეკონსტრუქციები.

62. Tourism is not a modern phenomenon. This bowl was probably made as a souvenir of Hadrian's Wall (UK) in the 2nd century

ტურიზმი არ არის თანამედროვე მოვლენა. ეს თასი, სავარაუდოდ, გაკეთდა როგორც ადრიანეს კედლის (ბრიტანეთი) სუვენირი II საუკუნეში

Future perspectives

Today's world offers many challenges. Roman frontiers defined a single state, albeit one which no longer exists. The very commonality of Roman frontiers demands that they are treated as a single monument. Roman frontiers are the joy of the aficionado of cultural tourism – here is one great cultural route running right round the Roman empire, offering not just different sites but a wide range of landscape and scenery.

Protection is still a complex issue in the face of our modern society and its demands. Archaeological investigation is an increasingly complex operation requiring more resources. Visitors have high expectations, fuelled by television and other media presentations. To create and manage a single large monument such as the Frontiers of the Roman Empire demands a management philosophy in which the different parts of the frontier complex are treated holistically while respecting local traditions and practices: this is a considerable challenge as well as a great opportunity for international co-operation.

It is clear that the protection and enhancement of our common heritage requires much energy and tolerance, between the scientific community and administrators, at every level from the local to the international.

სამომავლო პერსპექტივები

თანამედროვე სამყარო მრავალ გამოწვევას გვთავაზობს. რომის იმპერიის საზღვრები შემოფარგლავდა ერთ სახელმწიფოს, რომელიც დღეს აღარ არსებობს. რომაული საზღვრების ეს ერთიანი ხასიათი მოითხოვს, რომ მას უნდა მივუდგეთ, როგორც ერთიან ძეგლს. რომაული საზღვრები კულტურული ტურიზმის მოყვარულთა ატრაციებას იწვევს – ეს არის ერთი დიდი კულტურული გზა, რომელიც შემოუყვება რომის იმპერიას და გვთავაზობს არა მხოლოდ სხვადასხვა ობიექტებს, არამედ ლანდშაფტისა და პეიზაჟის მრავალფეროვნებას.

დაცვა, დღესაც რთული პრობლემაა ჩვენი თანამედროვე საზოგადოებისა და მისი მოთხოვნების პირობებში. არქეოლოგიური კვლევა სულ უფრო რთული ოპერაცია ხდება, რომელიც მეტ რესურსს მოითხოვს. დამთვალეიერებლებს აქვთ მაღალი მოლოდინები, რასაც ამძაფრებს ტელევიზიისა და სხვა მედია საშუალებების მიერ მოწოდებული პრეზენტაციები. იმისათვის რომ შეიქმნას და იმართოს ერთი დიდი ძეგლი, როგორიცაა რომის იმპერიის საზღვრები, საჭიროა მართვის ფილოსოფია, სადაც სასაზღვრო კომპლექსის სხვადასხვა ნაწილებს გლობალურად მიუდგებიან ადგილობრივი ტრადიციებისა და პრაქტიკის გათვალისწინებით: ეს არის მნიშვნელოვანი გამოწვევა და, ამავე დროს, საერთაშორისო თანამშრომლობის დიდი შესაძლებლობა.

ნათელია, რომ ჩვენი საერთო მემკვიდრეობის დაცვა და გაძლიერება მოითხოვს დიდ ენერგიას და ურთიერთგაგებას სამეცნიერო საზოგადოებასა და ადმინისტრატორებს შორის ადგილობრივ და საერთაშორისო დონეზე.

63. The three genii at Housesteads (UK) wear the cucullus, a long, hooded cloak, appropriate protective clothing

კუკულუსში, გრძელქუდინ მოსასხამში, რომელიც სათანადო დამცავ სამოსს წარმოადგენდა, შემოსული სამი ჯინი (ჰაუზსტედი, ბრიტანეთი)

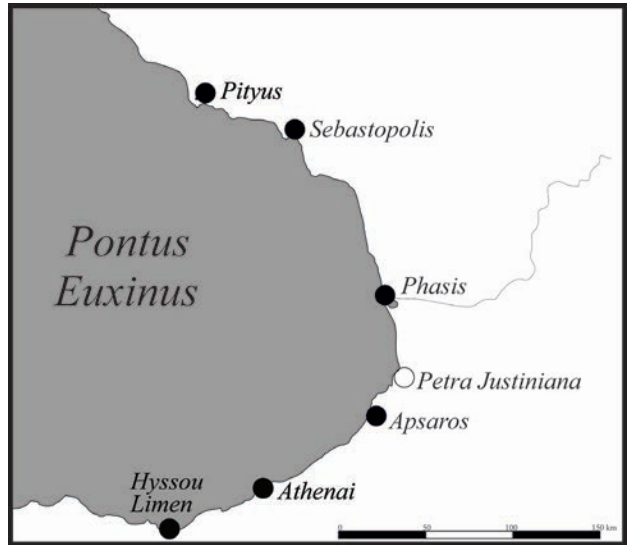
64. Exhibition in the Batumi Archaeological Museum – finds from Pichvnari.

ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის გამოფენა – ფიჭვნარში აღმოჩენილი ნივთები

65. Roman forts on the coast of Colchis in the Principate

კოლხეთის სანაპიროზე განლაგებული ციხეები პრინციპატის დროს

THE ROMAN FRONTIER IN GEORGIA

Introduction

Since the mythical days of the Argonauts' quest for the Golden Fleece, contacts between Mediterranean cultures and the South Caucasus zone have continued. The most spectacular testimony to the meeting of these two worlds on the eastern coast of the Black Sea are the discoveries made more than half a century ago at the Pichvnari cemetery north of Kobuleti. Here were discovered several thousand burials often containing rich grave goods imported from different areas of the Greek world, now on display in the Batumi Archaeological Museum. The necropolis at Pichvnari must have been accompanied by a proto-urban centre, inhabited by representatives of both Greek and local cultures, from archaic times until the Hellenistic period.

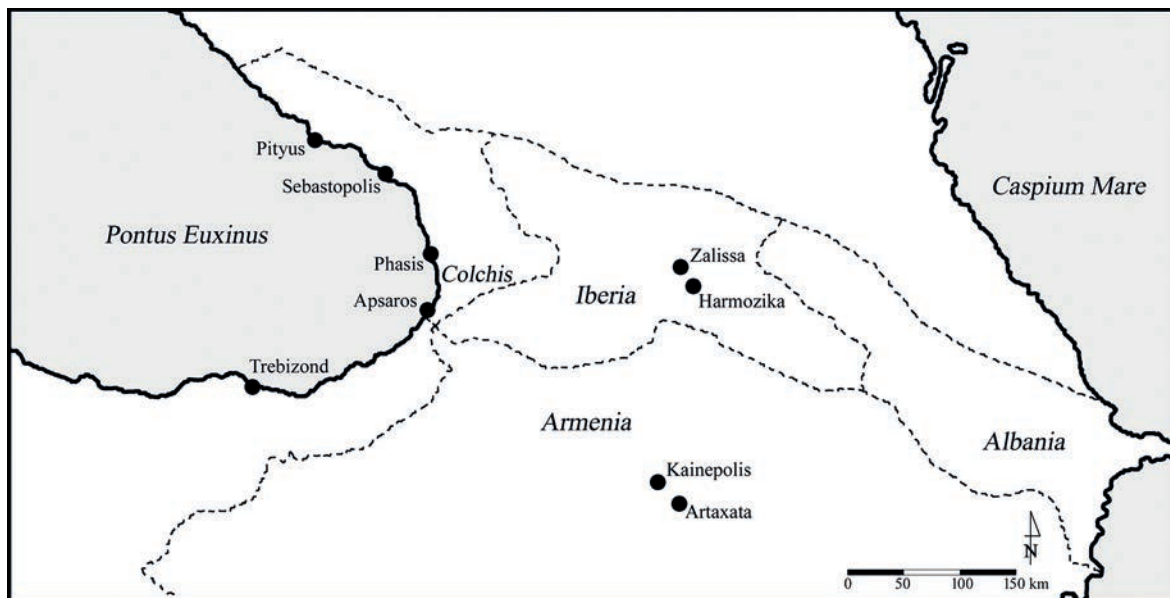
At the dawn of the Roman period, it was not only the community at Pichvnari that disappeared. Greek cities such as Dioskurias and Phasis were also lost from the pages of history. Trade was taken over by the Romans and, above all, the accompanying settlements established on the Colchis coast. This phase of cultural exchange is becoming better understood

რომის იმპერიის საზღვრები საქართველოში

შესავალი

კონტაქტები ხმელთაშუაზღვისპირულ კულტურებსა და სამხრეთ კავკასიას შორის, არგონავტების მიერ ოქროს სანამისის ძიების მითური პერიოდიდან რეგიონებიდან დღესაც გრძელდება. შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, ამ ორი სამყაროს შეხვედრის ყველაზე თვალსაჩინო მტკიცებულებაა ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხნის წინ ქობულეთის ჩრდილოეთით მდებარე ფიჭვნარის სამაროვნის აღმოჩენები. აქ გამოვლინდა რამდენიმე ათასი სამარხი, რომელთა უმეტესობა შეიცავდა ბერძნული სამყაროს სხვადასხვა რეგიონებიდან იმპორტირებულ მდიდრულ სამარხეულ ინვენტარს. ამჟამად ეს ნივთები, ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში ინახება. სავარაუდოდ, ფიჭვნარის ნეკროპოლისთან კლასიკურიდან ელინისტურ ხანამდე არსებობდა როგორც ბერძნული, ისე ადგილობრივი კულტურების წარმომადგენლებით დასახლებული პროტო-ურბანული ცენტრი.

ფიჭვნარის სამოსახლო არ იყო ერთადერთი, რომელიც გაქრა რომაული ხანის გარიჟრაჟზე. ისტორიის ანალებში ასევე ვერ ვპოულობთ

66. Areas south of the Caucasus in the Roman period

კავკასიონის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიები რომაულ ხანაში

thanks to the research of the Cultural Heritage Protection Agency of Ajara and the University of Warsaw. Amongst their discoveries are the oldest floor mosaics in the southern Caucasus. It can be assumed that the use of private bathhouses and floor mosaics, spread among the local elites through contacts with representatives of the Roman civil and military administration. Another important example of cultural exchange is the winepress recently discovered near the fort of Apsaros (Gonio) and discussed below.

ბერძნულ ქალაქებს – დიოსკურიასა და ფაზისს. რომაელებმა კონტროლი აიღეს ვაჭრობაზე და ამას მოჰყვა თანმხლები დასახლებების გაჩენა კოლხეთის სანაპიროზე. ორმხრივი კულტურული კომუნიკაციის ეს ფაზა უკეთ გასაგები ხდება აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოსა და ვარშავის უნივერსიტეტის მიერ ჩატარებული კვლევების წყალობით. მათ აღმოჩენეს შორისაა სამხრეთ კავკასიაში უძველესი მოზაიკური იატაკის გამოვლენა. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ კერძო აბანოებისა და მოზაიკური იატაკების გამოყენება გავრცელდა ადგილობრივ ელიტაში რომაული სამოქალაქო და სამხედრო ადმინისტრაციების წარმომადგენლებთან კონტაქტის საშუალებით. კულტურული ურთიერთობის მეორე მნიშვნელოვანი მაგალითია საწნახელი, რომელიც ახლახან აღმოჩნდა აფსაროსის (გონიოს) ციხის მახლობლად და ქვემოთ არის განხილული.

67. Gonio. A winepress discovered outside the walls of the Roman fort of Apsaros

აფსაროსის რომაული ციხის კედლებს გარეთ აღმოჩენილი საწნახელი (გონიო, საქართველო)

68. Bust believed to be of Arrian

არიანეს ბუსტი?

Location and natural conditions

The Roman forts in Colchis were built at various times from the 60s until the mid-6th century, that is, until the reign of Justinian the Great. Later, most of them were also used by Byzantine and Ottoman armies. Some are known only from the texts of ancient authors and from travellers' descriptions, and now excavations, but we know nothing certain about others.

A common feature of the Roman forts in the region is their distribution exclusively along the Black Sea coast from modern Trabzon (north-eastern Turkey) to Abkhazia (Georgia). All of them were accessible from the sea as best evidenced by an account of an inspection by L. Flavius Arrianus, usually called Arrian, governor of the province of Cappadocia in which Colchis lay, who visited the garrisons at Hys-sou Limen, Apsaros, Phasis and Sebastopolis in the year 132. The description of the sea voyage, which began at Trabzon, forms part of Arrian's surviving work *Periplus Ponti Euxini*.

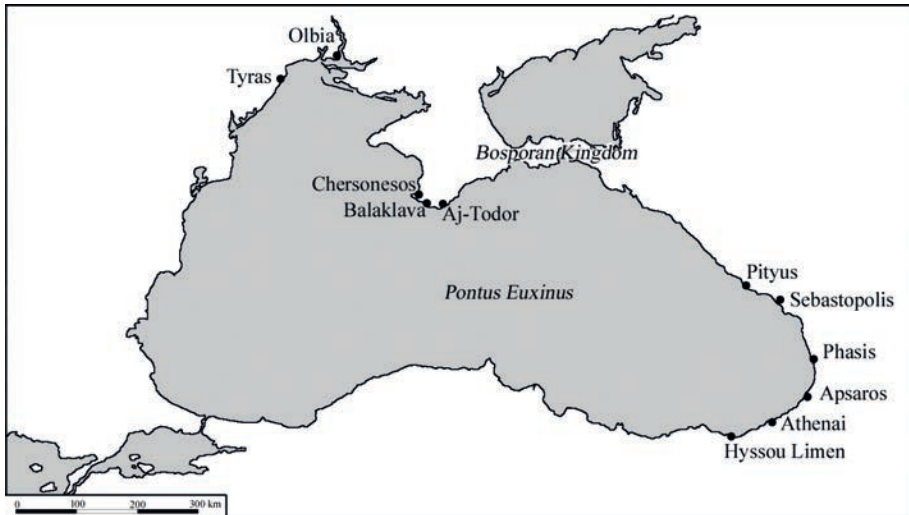
Arrian makes it clear that the coast where the garrisons under his command were located constituted Roman territory. The areas in the vicinity of the forts and inland were ruled by local princes recognising the sovereignty of Rome or that of the Kingdom of Iberia further east. There are no traces of a sustained Roman military presence in these areas, although there are known finds of Roman military armament and equipment and at least one example of a marching camp (Eastern Georgia – about 10 km east of Dedoplistskaro).

მდებარეობა და ბუნებრივი პირობები

რომაული ციხეები კოლხეთში იგებოდა სხვადასხვა დროს – I-ლი საუკუნის 60-იანი წლებიდან მე-6 საუკუნის შუა ხანებამდე, ანუ იუსტინიანე დიდის მმართველობამდე. მოგვიანებით, მათ ასევე ბიზანტიური და ოსმალური ჯარები იყენებდნენ. ზოგი ციხე ცნობილია მხოლოდ უძველესი ავტორების ნაშრომებიდან და მოგზაურთა აღწერებიდან, ახლა კი უკვე გათხრებიდან, მაგრამ დარწმუნებით არაფერი ვიცით სხვა ციხეების შესახებ.

ამ რეგიონის რომაული ციხეების საერთო ნიშანი ის არის, რომ ისინი ექსკლუზიურად შავი ზღვის სანაპიროზე აგებული თანამედროვე ტრაპიზონიდან (ჩრდილო-აღმოსავლეთ თურქეთი) აფხაზეთამდე (საქართველო). ყველა მათგანს მისადგომი ჰქონდა ზღვიდან, რაც დასტურდება ლ. ფლავიუს არიანეს ცნობით. იგი მართავდა კაპადოკიის პროვინციას, რომელიც კოლხეთსაც მოიცავდა. ის 132 წელს ეწვია გარნიზონებს ჰისოს ლიმენში, აფსაროსში, ფაზისსა და სებასტოპოლისში. საზღვაო მოგზაურობის აღწერა, რომელიც ტრაპიზონიდან დაიწყო, არიანეს შემორჩენილი ნაშრომის *Periplus Ponti Euxini*-ს ნაწილია.

არიანე ნათლად წარმოაჩენს, რომ ზღვის ნაპირი, სადაც მისი დაქვემდებარების ქვეშ არსებული გარნიზონები იყო განლაგებული, რომაულ ტერიტორიას შეადგენდა. ციხეების მიმდებარე და სანაპიროდან მოშორებულ ტერიტორიებს ადგილობრივი მთავრები მართ-

69. Map of the Black Sea in the Principate. Roman garrisons in Greek cities and forts on the coast of Scythia, Taurica and Colchis

პრინციპატის პერიოდის შავიზღვისპირეთის რუკა: რომაული გარნიზონები სკვითიის, თავრიდისა და კოლხეთის ბერძნულ ქალაქებსა და ციხე-სიმაგრეებში

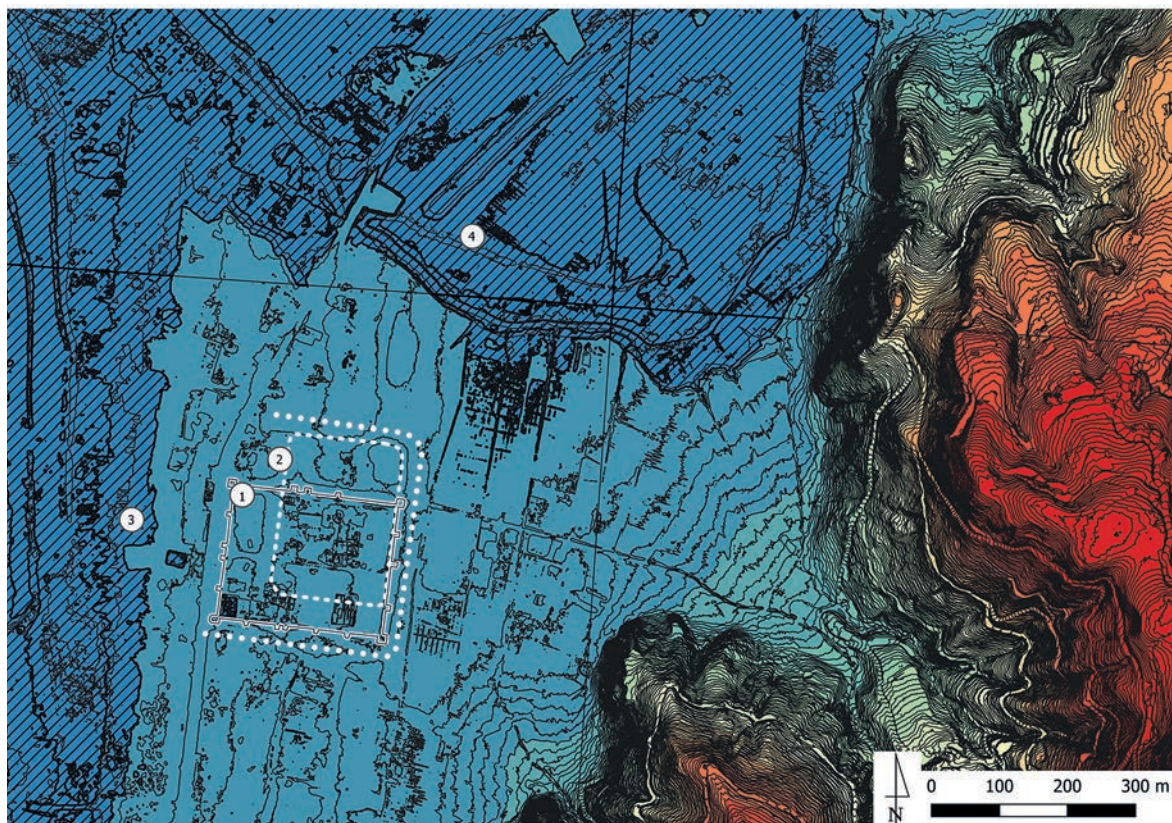
The testimonies of ancient authors indicate that securing shipping on the Black Sea was a priority for the Roman provincial administration. Such an intention is confirmed by the deployment of forts along the coast of Colchis, which fell within the boundaries of Roman Cappadocia. Garrisons were similarly deployed at forts and Greek cities on the coasts of Scythia and Taurida, although these territories did not become permanent parts of the Roman Empire. The northern and eastern coasts of Pontus, however, long remained under the control of Rome. An alliance with the Bosphoran kingdom-ensured safe navigation around the entire 'Hospitable Sea'.

The state of the remains of the Roman forts is largely linked to seismic activity in the region with contemporary conflicts and politics playing a role. The south-eastern Black Sea coast is being uplifted at an average rate of 1 cm per year. On this basis, it is easy to calculate that the Roman forts on the Colchis coast, including Apsaros are at least 2 m higher, and further inland, than they were at the time they were built, while the shallow bay that formed the natural harbour for the fort at the mouth of the Chorokhi River has been completely eliminated.

However, changes to the coastline further north, between the Pontic Mountains and the Lesser

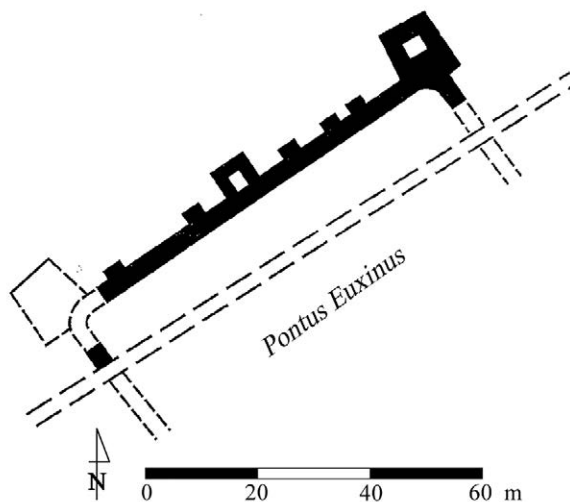
ავდნენ, რომლებიც აღიარებდნენ რომის ან იბერიის სამეფოს უზენაესობას. ამ ტერიტორიებზე არ ჩანს ხანგრძლივი რომაული სამხედრო ყოფნის კვალი, თუმცა, აღმოჩენილია რომაული სამხედრო შეიარაღებისა და აღჭურვილობის ნიმუშები და სულ მცირე, ერთი მაგალითი სამხედრო ბაზისა (აღმოსავლეთი საქართველო, დედოფლისწყაროს აღმოსავლეთით 10 კმ).

უძველესი ავტორების ნაშრომები მიუთითებს, რომ ხომალდების დაცვა შავ ზღვაზე, რომაული პროვინციული ადმინისტრაციის პრიორიტეტს წარმოადგენდა. ამას ადასტურებს ციხე-სიმაგრეების განლაგება კოლხეთის სანაპიროს გასწვრივ, რომელიც რომაული კაპადოკიის საზღვრებში ექცეოდა. გარნიზონები ანალოგიურად იყო განლაგებული ციხეებსა და ბერძნულ ქალაქებში სკვითეთისა და თავრიდის სანაპიროებზე, მაგრამ ეს ტერიტორიები რომის იმპერიის მუდმივი შემადგენელი ნაწილი არ გამხდარა. თუმცა, პონტოს ზღვის ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი სანაპიროები დიდხანს დარჩა რომის კონტროლის ქვეშ. ბოსფორის სამეფოსთან მოკავშირეობამ უზრუნველყო უსაფრთხო ნაოსნობა მთელ 'სტუმართმოყვარე ზღვაზე'.

70. Apsaros Fort and its surroundings: 1 – walls of the Late Roman and Byzantine fort, 2 – extent of the walls and ditch of the fort during the Principate, 3 – area of the former sea bay (natural harbour), 4 – southern edge of the Chorokhi River valley

აფსაროსის ციხე-სიმაგრე და მისი შემოგარენი: 1 – რომის გვიანდელი იმპერიის და ადრეიზატიური ხანის კედლები; 2 – პრინციპატის დროინდელი ციხე-სიმაგრის შემორჩენილი კედლები და თხრილი; 3 – ზღვის ყოფილი ყურე (ბუნებრივი ნავსადგომი); 4 – ჭოროხის აუზის უკიდურესი სამხრეთი ნაწილი

71. Sebastopolis (Sukhumi). Plan of the archaeological site

სებასტოპოლისი (სოხუმი). არქეოლოგიური ძეგლის გეგმა

Caucasus in the south and the Greater Caucasus in the north, are proceeding at a completely different rhythm. Excavations of the Sebastopolis fort (Sukhumi) have confirmed that almost the entire area enclosed by the fortification walls is now below the sea. Gradual subsidence is also taking place at the mouth of the Rioni River, where searches for the Greek city and Roman fort of Phasis are ongoing. Thus, in this part of the coast, successive earthquakes and tectonic movements are plunging the Roman heritage below the level of the Black Sea.

The fort of Pityus (Pitsunda), which is closest to the Great Caucasus, however, is far from the modern seashore. The situation in this part of the coast thus appears to resemble that at Apsaros, with an uplift accompanied by silting of the harbour north and west of the Roman fort.

The Roman forts on the Colchis coast had good natural harbours and provided convenient stopping places for ships sailing around the Euxine Sea. The safe harbours encouraged the development of settlements outside the forts which acted as important trading centres following the decline of the earlier Greek emporia. The settlement at the fort of Phasis, at the mouth of the river of the same name, was probably the largest. Arrian commended the settlement, which housed veterans and merchants and where ships would be moored.

If there was also a Roman outpost on the site of the later Petra Justiniana fort during the early empire, it probably had a completely different function to perform. High on a rocky cliff, a crew may have been stationed there to maintain a lighthouse. A similar role was performed by the Roman garrison at Cape Ay-Todor (*Charax*) in the Crimea. In the case of Petra, however, such a hypothesis needs to be confirmed by future research.

The account of Arrian's tour provides important confirmation that the main trade (and strategic) route ran across the sea. On land, the mountains reaching the coast itself in many places (e.g. the cliffs south of Apsaros) and the wide rivers abundant in water (e.g. Phasis/Rioni) made a smooth overland march difficult or impossible.

რომაული ციხეების ნაშთების მდგომარეობა, დიდწილად დაკავშირებულია რეგიონის სეისმურ აქტივობასთან, მაგრამ გარკვეული წილი იმდროინდელ კონფლიქტებსა და პოლიტიკაზეც მოდის. შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი სანაპირო წელიწადში დაახლოებით 1 სანტიმეტრით იწევს. ამ მონაცემზე დაყრდნობით იოლია იმის დაანგარიშება, რომ კოლხეთის სანაპიროზე განლაგებული რომაული ციხეები, აფსაროსის ჩათვლით, სულ ცოტა 2 მეტრით მაღლაა და ნაპირიდან უფრო მოშორებული, ვიდრე მათი აგების დროს იყო, ხოლო დაბალწყლიანი ყურე, რომელიც ჭოროხის შესართავთან ბუნებრივ ნავსაყუდელს ქმნიდა ციხისთვის, საერთოდ გამქრალა.

სანაპირო ზოლის უფრო ჩრდილოეთით – პონტოს მთებსა და სამხრეთით – მცირე, და ჩრდილოეთით – დიდი კავკასიონის ქედებს შორის სანაპირო ზოლის ცვლილება მიმდინარეობდა განსხვავებული რიტმით. სებასტოპოლისის ციხის (სოხუმი) გათხრებმა აჩვენა, რომ საფორტიფიკაციო კედლებით შემოსაზღვრული თითქმის მთელი ტერიტორია ახლა ზღვის დონის ქვემოთაა. თანდათანობითი დაწევა გრძელდება ასევე მდინარე რიონის შესართავთან, სადაც წლებია ბერძნული ქალაქისა და რომაული ციხის – ფაზისის ჯერ-ჯერობით უშედეგო ძიება ხორციელდება. ამგვარად, სანაპიროს ამ ნაწილში პერიოდული მიწისძვრები და ტექტონური ძვრები რომაულ მემკვიდრეობას შავი ზღვის ქვეშ ძირავს.

პიტიუნტის (ბიჭვინთის) ციხე-სიმაგრე, რომელიც ყველაზე ახლოსაა დიდ კავკასიონთან, მოშორებულია თანამედროვე სანაპიროს. იქ სიტუაცია წააგავს აფსაროსის ვითარებას, სადაც ნავსაყუდელის გაშლამებასთან ერთად რომაული ციხის ჩრდილოეთით და დასავლეთით მიწის ამალღების პროცესი მიდის.

კოლხეთის სანაპიროზე განლაგებულ რომაულ ციხეებს კარგი ბუნებრივი ნავსაყუდელი ჰქონდა და ევქსინოს ზღვაში მცურავი გემებისთვის მოსახერხებელ შესაჩერებელ ადგილებს წარმოადგენდა. უსაფრთხო პორტები ხელს უწყობდა დასახლებების წარმოქმნას ციხეების

გარეთ, რომლებიც მნიშვნელოვან სავაჭრო ცენტრებს წარმოადგენდა ბერძნული ბაზრების დასუსტების შემდეგ. როგორც ჩანს, ყველაზე დიდი ამგვარი პუნქტი იყო ფაზისის ციხესთან, იმავე სახელწოდების მდინარის შესართავთან. არიანე ხოტბას ასხამდა დასახლებას, სადაც ვეტერანები და ვაჭრები ცხოვრობდნენ და სადაც გემებს აბამდნენ.

თუკი ადრეული იმპერიის ხანაში რომაული საგუშაგო გვიანდელ პეტრა იუსტინიანას ციხის სახელწოდებით ცნობილ ადგილზე იდგა, მას, სავარაუდოდ, სრულიად სხვა ფუნქციის შესრულება ეკისრებოდა. მაღალ კლდეზე შესაძლოა განლაგებული იყო ჯგუფი, რომელიც შუქურის დაცვას უზრუნველყოფდა. იგივე

როლს ასრულებდა რომაული გარნიზონი ყირიმში, კონცხ აი-ტოდორზე (*Charax*). თუმცა, პეტრას შემთხვევაში ეს ჰიპოთეზა მომავალმა კვლევებმა უნდა დაადასტუროს.

არიანეს მოგზაურობის ცნობები მნიშვნელოვანი დადასტურებაა იმისა, რომ მთავარი სავაჭრო (და სტრატეგიული) გზა, ზღვაზე გადიოდა. ხმელეთზე კი მთები, რომლებიც ბევრგან სანაპირომდე აღწევდა (მაგალითად, აფსაროსის სამხრეთით მდებარე კლდეები) და ფართო, წყალუხვი მდინარეები (მაგალითად, ფაზისი/რიონი) ართულებდა, ან საერთოდ შეუძლებელს ხდიდა გადაადგილებას.

72. Stone cliffs south of the modern village of Gonio

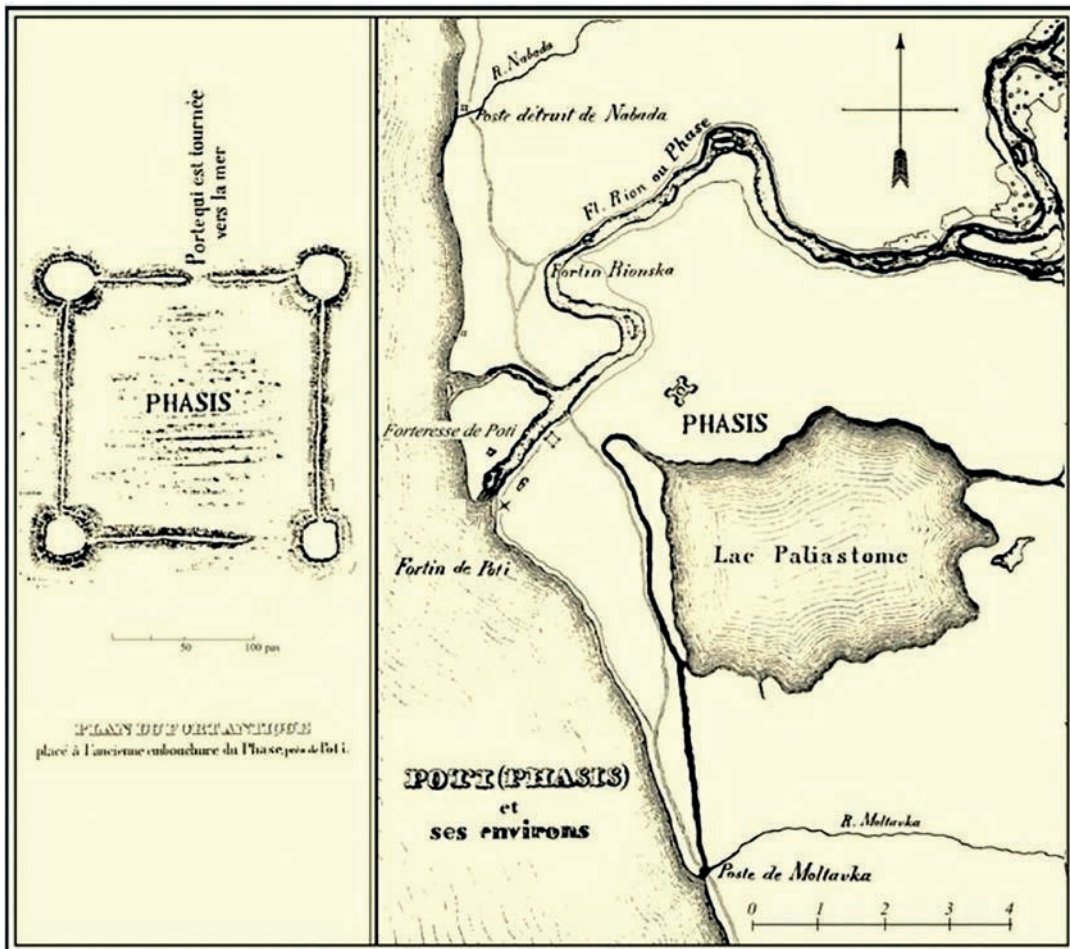
აფსაროსის სამხრეთით აღმართული კლდეები, გონიო

Travellers and the first archaeologists

As in various parts of the Mediterranean world, early interests in antiquity in the Caucasus were linked to the travels of representatives of the educated elite from Europe and the Russian Empire. Particularly noteworthy among these travellers was F. Dubois de Montpéroux, who travelled through the Crimea and the countries of the Southern Caucasus between 1831 and 1834. He published his observations from that expedition in six volumes and a separate album containing maps, plans and sketches (1839–1843). He paid particular attention to ancient ruins, leaving unique descriptions and illustrative material on vari-

მოგზაურები და პირველი არქეოლოგები

ხმელთაშუაზღვისპირული სამყაროს სხვადასხვა ნაწილების მსგავსად, კავკასიაში სიძველისადმი ინტერესი დაკავშირებული იყო ევროპული და რუსული განათლებული ელიტის წარმომადგენელთა მოგზაურობასთან. ამ მოგზაურთაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ფ. დიუბუა დე მონპერე, რომელმაც ყირიმში და სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში იმოგზაურა 1831 – 1834 წლებში. მან გამოაქვეყნა ამ ექსპედიციის კვლევის შედეგები ექვს ტომად და ალბომი რუკებით, გეგმებითა და ჩანახატებით (1839–1843 წწ). მან განსაკუთრებული ყურად-

73. Phasis (near Poti). Location of the Roman fort and its plan
ფაზისი (ფოთის მახლობლად). რომაული ციხის ლოკაცია და გეგმა

ous archaeological sites. For the study of the Roman presence in Colchis, the description and drawings of the Phasis fort is of particular importance. Dubois de Montpéroux was the only one to document this site, which later disappeared in unexplained circumstances; its location is still sought. He was also the first to identify ancient Apsaros with ruins in the village of Gonio south of Batumi.

Archives reveal that in 1882, H. Schliemann, famously interested in ancient Greek myths, including the quest of the Argonauts, applied to the Russian Imperial Archaeological Commission for permission to conduct archaeological work in the area around Batumi, though he did not follow this up. We can only guess that he wanted to look for the legendary tomb of Medea's brother Apsyrtos, whose burial place at Apsaros had been mentioned by Arrian.

The Russian scholar F. Uspenskiy carried out investigations in Trabzon in 1917. It was then that Apsaros came to his attention. He dedicated a special paper to this fort, *The ancient fort at the mouth of the river of Chorokhi*. He even received *carte blanche* from the Russian Archaeological Commission to study Apsaros, but for obvious reasons this did not take place.

Although no systematic archaeological and architectural research was undertaken before 1917, research at Apsaros, Sebastopolis and Pityus occurred in the Soviet era. At Apsaros, local as well as international and interdisciplinary research projects were developed thanks to the patronage of the Cultural Heritage Protection Agency of Ajara.

ღება დაუთმო უძველეს ნანგრევებს და დაგვიტოვა სხვადასხვა არქეოლოგიური ძეგლის უნიკალური აღწერები და ილუსტრირებული მასალა. ფაზისის ციხის აღწერებსა და ჩანახატებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება კოლხეთში რომაელთა ყოფნის შესწავლის საქმეში. დიუბუა დე მონპერე ერთადერთი იყო, ვინც დოკუმენტურად აღწერა ეს ძეგლი, რომელიც მოგვიანებით გაურკვეველ ვითარებაში გაუჩინარდა; მისი ადგილმდებარეობა დღემდე ძიების საგანია. ის იყო ასევე პირველი, ვინც მოახდინა უძველესი აფსაროსის იდენტიფიცირება ბათუმის სამხრეთით მდებარე სოფელ გონიოში არსებულ ნანგრევებთან.

არქივებიდან გაირკვა, რომ 1882 წელს ჰ. შლიმანმა, რომელიც დაინტერესებული იყო ძველი ბერძნული მითებით, არგონავტების მითების ჩათვლით, მიმართა რუსეთის იმპერიის არქეოლოგიურ კომისიას თხოვნით გაეცათ მისთვის ნებართვა ბათუმის გარშემო არქეოლოგიური სამუშაოების ჩასატარებლად, თუმცა მას აღარ გაუგრძელებია ეს წამოწყება. შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ, რომ მას სურდა მოეძებნა მედეას ძმის აფსირტეს ლეგენდარული საფლავი, რომლის დაკრძალვის ადგილად არიან აფსაროსს მოიხსენიებდა.

რუსმა სწავლულმა ფ. უსპენსკიმ კვლევა ჩაატარა ტრაპიზონში 1917 წელს. სწორედ მაშინ იყო, რომ აფსაროსი მოექცა მისი ყურადღების ქვეშ. მან სპეციალური სტატია მიუძღვნა ამ ციხეს – 'უძველესი ციხე მდინარე ჭოროხის შესართავთან'. მას ასევე ხსნილი ჰქონდა გზა აფსაროსის საკვლევად რუსეთის იმპერიის არქეოლოგიური კომისიისგან, მაგრამ გარკვეულ მიზეზთა გამო ეს არ განხორციელებულა.

1917 წლამდე სისტემური არქეოლოგიური და არქიტექტურული კვლევა არ ჩატარებულა. აფსაროსის, სებასტოპოლისა და პითიუნტის კვლევა დაიწყო საბჭოთა ეპოქაში. აფსაროსში ადგილობრივი და საერთაშორისო ინტერდისციპლინარული კვლევის პროექტები განხორციელდა აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს პატრონაჟით.

Historical background

Roman troops first appear in Colchis shortly before 63 BC in connection with the last act of the wars between the Roman Republic and Mithridates VI Eupator, king of Pontus. Fleeing towards the Bosporan Kingdom along the eastern coast of the Black Sea, he wintered at Dioskurias. It is likely that he was supported by the local tribes (Heniochi and Achaei) at the time because victories over these peoples were included in Pompey's triumph at Rome. So far, however, no Roman camps have been discovered that can be linked to this campaign.

The Romans returned to Pontus under Nero, during the war with the Parthians over Armenia (57–64). Legions III Scythica and XII Fulminata were placed in Cappadocia. Legion V Macedonica remained in the area for at least a year, but its base is not known. These legions arrived before the kingdom of Polemon II was formally incorporated into the Empire, which suggests an earlier start to the annexation than the usually presumed date of 64.

74. Neronian hemidrachms found at Apsaros in the granary wall (*horreum*) of Phase 1

აფსაროსის ბეღლის (*horreum*) მშენებლობის პირველი ფაზის კედელში აღმოჩენილი ნერონის ნახევარდრამები

ისტორიული მონაცემები

რომაული ჯარები პირველად კოლხეთში ძვ.წ. 63 წლამდე გამოჩნდა, რაც უკავშირდება რომის რესპუბლიკასა და პონტოს მეფე მითრიდატე VI ევპატორს შორის მიმდინარე ომის ბოლო ფაზას. მითრიდატე გაიქცა ბოსფორის სამეფოში შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს გავლით და ზამთარი გაატარა დიოსკურიასში. სავარაუდოდ, ამ დროს მას ჰქონდა ადგილობრივი ტომების (ჰენიოხების და აჩაელების) მხარდაჭერა, რადგან ამ ხალხებზე გამარჯვება რომში პომპეუსის ტრიუმფალური შესვლის ერთ-ერთ საფუძველს წარმოადგენდა. თუმცა, დღემდე არ არის ცნობილი არცერთი რომაული სამხედრო ბანაკი, რომელიც ამ ლაშქრობას უკავშირდება.

რომაელები დაბრუნდნენ პონტოში ნერონის მმართველობის დროს, როდესაც ისინი პართელებს ებრძოდნენ სომხეთის დასაპყრობად (57–64 წწ). ლეგიონები IV სკვითიკა და XII ფულმინატა განლაგდა კაპადოკიაში. მაკდონიის V ლეგიონი დარჩა ადგილზე სულ

75. A glass goblet found in Apsaros in the foundation trench of a building of the time of Nero (Phase 1)

მინის თასი. აღმოჩენილია აფსაროსში, ნერონის პერიოდის ნაგებობის (I ფაზა) საძირკვლის თხრილში

76. Apsaros – Neronian fort (Phase 1).

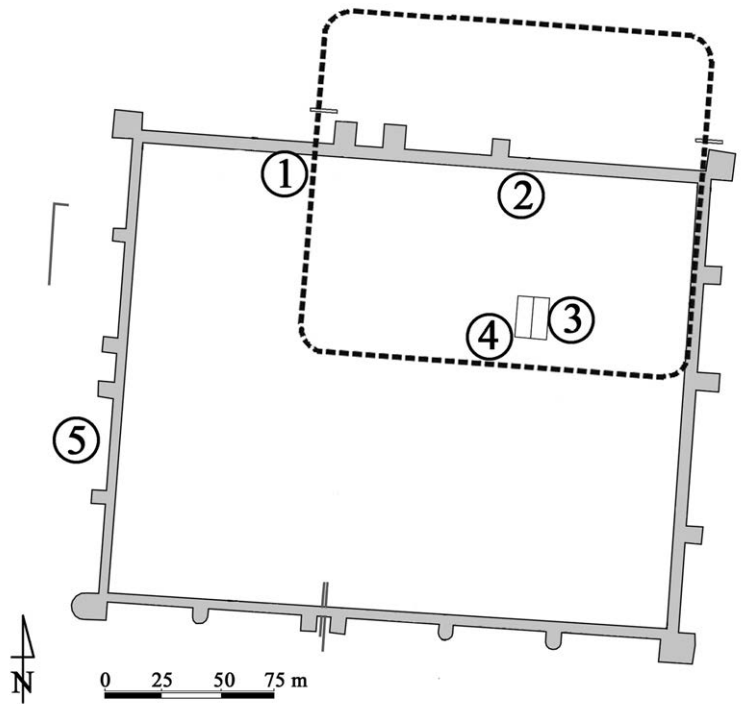
An attempt to reconstruct the extent of the fortification:

- 1 – *porta praetoria*, probable location;
- 2 – headquarters (*principia*), probable location;
- 3 – double granary (*horreum*);
- 4 – hypocaust cellar of unidentified building;
- 5 – extent of Late Roman and Byzantine walls

აფსაროსი – ნერონის პერიოდის ციხე (I ფაზა).
ფორტიფიკაციის მოცულობის რეკონსტრუქციის
მცდელობა:

- 1 – *porta praetoria*, სავარაუდო ლოკაცია;
- 2 – საკანცელარიო ნაგებობა (*principia*),
სავარაუდო ლოკაცია;
- 3 – ორმაგი ამბარი (*horreum*);
- 4 – გაურკვეველი ნაგებობის იატაკქვეშა
ჰიპოკაუსტი;

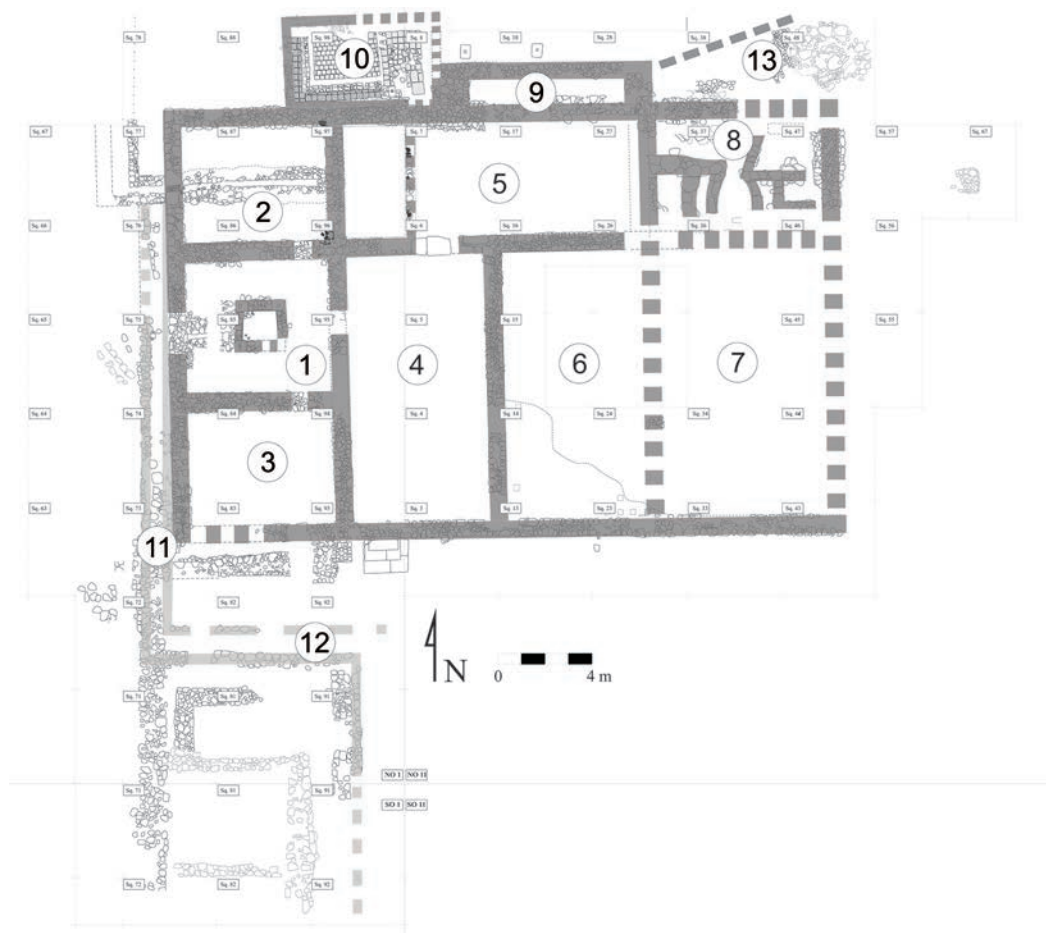
5 – გვიანრომაული და ბიზანტიური პერიოდის
კედლების მოცულობა

It is recorded that Nero planned an expedition to the Caspian gates, but the purpose of building forts on the coast was to secure the shipping route around the Black Sea against pirates. A fort was built at Asparos under Nero as demonstrated by the discovery of coins, *terra sigillata* (ESA) and glassware but occupying a smaller area than its successor. It was protected by a stone wall and appears to have faced the sea. Almost certainly at the same time the first fort was also erected at Sebastopolis. Both, however, were soon evacuated. The immediate cause of the withdrawal of the army was the rebellion of Anicetus (68-69), the liberator of the last king of Pontus, Polemon II. In 66, the Jewish War also broke out, which engaged the Roman army for several years. Until the evacuation of the garrisons from Colchis, according to the Jewish writer Josephus, peace in the region was said to have been maintained by 40 ships and 3,000 soldiers.

ცოტა ერთი წლის განმავლობაში, მაგრამ მისი ბაზირების ადგილი არ არის ცნობილი. ეს ლეგიონები აქ მოვიდნენ სანამ პოლემონ II სამეფო ოფიციალურად შევიდოდა იმპერიის შემადგენლობაში, რაც ნიშნავს რომ ანექსია უფრო ადრე დაიწყო, ვიდრე 64 წელს, და არა სწორედ 64 წელს, როგორც აქამდე იყო ნავარაუდები.

არსებობს ცნობები, რომ ნერონმა დაგეგმა ლაშქრობა კასპიის კარიბჭემდე, მაგრამ სანაპიროზე ციხეების აგების მთავარი მიზანი შავ ზღვაზე სანაოსნო გზის მეკობრეებისგან დაცვა იყო. აფსაროსში ციხე აიგო ნერონის მმართველობისას, რასაც ადასტურებს აღმოჩენილი მონეტები, *terra sigillata* და მინის ნაწარმი, თუმცა მის მიერ დაკავებული ტერიტორია უფრო მცირე იყო, ვიდრე მისი მემკვიდრისა. მას იცავდა ქვის გალავანი და, როგორც ჩანს, ის ზღვას გადაჰყურებდა.

77. Remains of the garrison thermae (Phase 2), plan: 1 – *atrium termarum*; 2–3 – *apodyterium*? 4–5 – *frigidarium*; 6 – *tepidarium*; 7 – *caldarium*; 8 – *praefurnium*; 9 – water distribution tank (*castellum aquae*); 10 – latrine; 11 – sewer on the street west of the building; 12 – sewer on the street south of the building; 13 – presumed course of the aqueduct.

გარნიზონის თერმების ნაშთები (II ფაზა), გეგმა; 1 – *atrium termarum*; 2–3. *apodyterium*, 4–5. *frigidarium*; 6 – *tepidarium*; 7 – *caldarium*; 8 – *praefurnium*; 9 – წყლის გამანაწილებელი რეზერვუარი (*castellum aquae*); 10 – საპირფარეშო; 11 – ნაგებობის დასავლეთით ქუჩაზე გამავალი საკანალიზაციო მილი; 12 – ნაგებობის სამხრეთით ქუჩაზე გამავალი საკანალიზაციო მილი; 13 – აკვედუკის სავარაუდო მიმართულება

78. Garrison baths (*thermae*) from Phase 2 – reconstruction

გარნიზონის აბანოები (*thermae*), II ფაზა – რეკონსტრუქცია

79. Latrine adjacent to the garrison thermal building to the north (Phase 2), view from the west. In the foreground a sewer can be seen, in the background a tiled floor, in the depth on the right a pipe originally supplying water from one of the pools in the adjacent *frigidarium*

გარნიზონის აბანოს შენობაზე ჩრდილოეთიდან მიდგმული საპირფარეშო (II ფაზა), ხედი დასავლეთიდან. წინა პლანზე ჩანს საკანალიზაციო მილი, უკანა პლანზე – ფილებით მოგებული იატაკი, მარჯვნივ სიღრმეში მილი, რომელიც თავდაპირველად ატარებდა წყალს მიმდებარე ფრიგიდარიუმის ერთ-ერთი აუზიდან

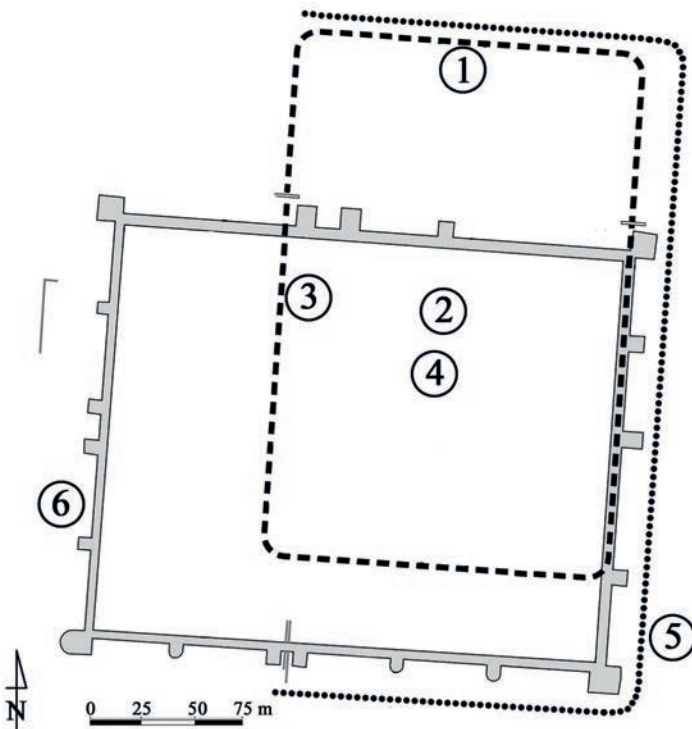

The redeployment of Roman troops on the south-eastern coast of the Black Sea did not take place until the reign of Trajan. The forts at Sebastopolis and Apsaros were then rebuilt, the latter larger than its Neronian predecessor and of normal playing-card shape. It was defended by a wall of local stone and a ditch. Inside, the bathhouse and latrine and the headquarters building have been located. A new fort of earth and timber was built at Phasis, later replaced in brick, while forts were most likely erected at Hyssou Limen and Athenai east of Trebizond. The strengthening of the Roman military presence in the region was linked to preparations for the war with the Parthians (114–117). The fort at Apsaros was rebuilt and re-orientated to face north towards the river, indicating that the direction of the threat had changed since the Neronian period. Beyond the river and the nearby mountains were territories subject to the king of Iberia. The turning of the fort towards the client state indicates that there was uncertainty at the time about its loyalty during the conflict with the Parthians.

After the death of Trajan and the evacuation of Roman troops from Armenia, the forts on the coast of Colchis remained occupied. This is confirmed by

თითქმის ეჭვგარეშეა, რომ ამავე დროს აიგო პირველი ციხე სებასტოპოლისში. თუმცა, რომაელებმა მალევე დატოვეს ორივე ციხე. ჯარის გამოყვანის უშუალო მიზეზი ანიკეტის (68-69 წწ), პონტოს უკანასკნელი მეფის პოლემონ II ფლოტის უფროსის, აჯანყება იყო. 66 წელს ასევე დაიწყო იუდეის ომი, რომელშიც რომაული არმია ჩაერთო რამდენიმე წლით. ებრაელი ავტორის იოსებ ფლავიუს თანახმად, კოლხეთიდან გარნიზონების ევაკუაციამდე რეგიონში მშვიდობას ინარჩუნებდა 40 გემი და 3,000 ჯარისკაცი.

რომაული ჯარები ხელახლა განლაგდა შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე ტრაიანეს მმართველობის დროს. მაშინ ჩატარდა სებასტოპოლისისა და აფსაროსის ციხეების რეკონსტრუქცია. აფსაროსი უფრო დიდი იყო, ვიდრე ნერონის დროინდელი ნაგებობა და მას ჰქონდა მართკუთხა ფორმა. მას იცავდა ადგილობრივი ქვით ნაგები გალავანი და თხრილი. შიგნით იდგა აბანო, საპირფარეშო და ჯარის სამმართველო ნაგებობა. ფაზისში ალიზითა და ხით აიგო ახალი ციხე, რომელიც მოგვიანებით ჩანაცვლდა აგურით. ციხეები

80. Apsaros – trajanic fort (Phase 2).

An attempt to reconstruct the extent of fortifications and internal buildings: 1 – *porta praetoria*; 2 – headquarters (*principia*); 3 – *porta principalis sinistra* – probable location; 4 – garrison thermae (*balneum*); 5 – course of moat; 6 – extent of Late Roman and Byzantine walls

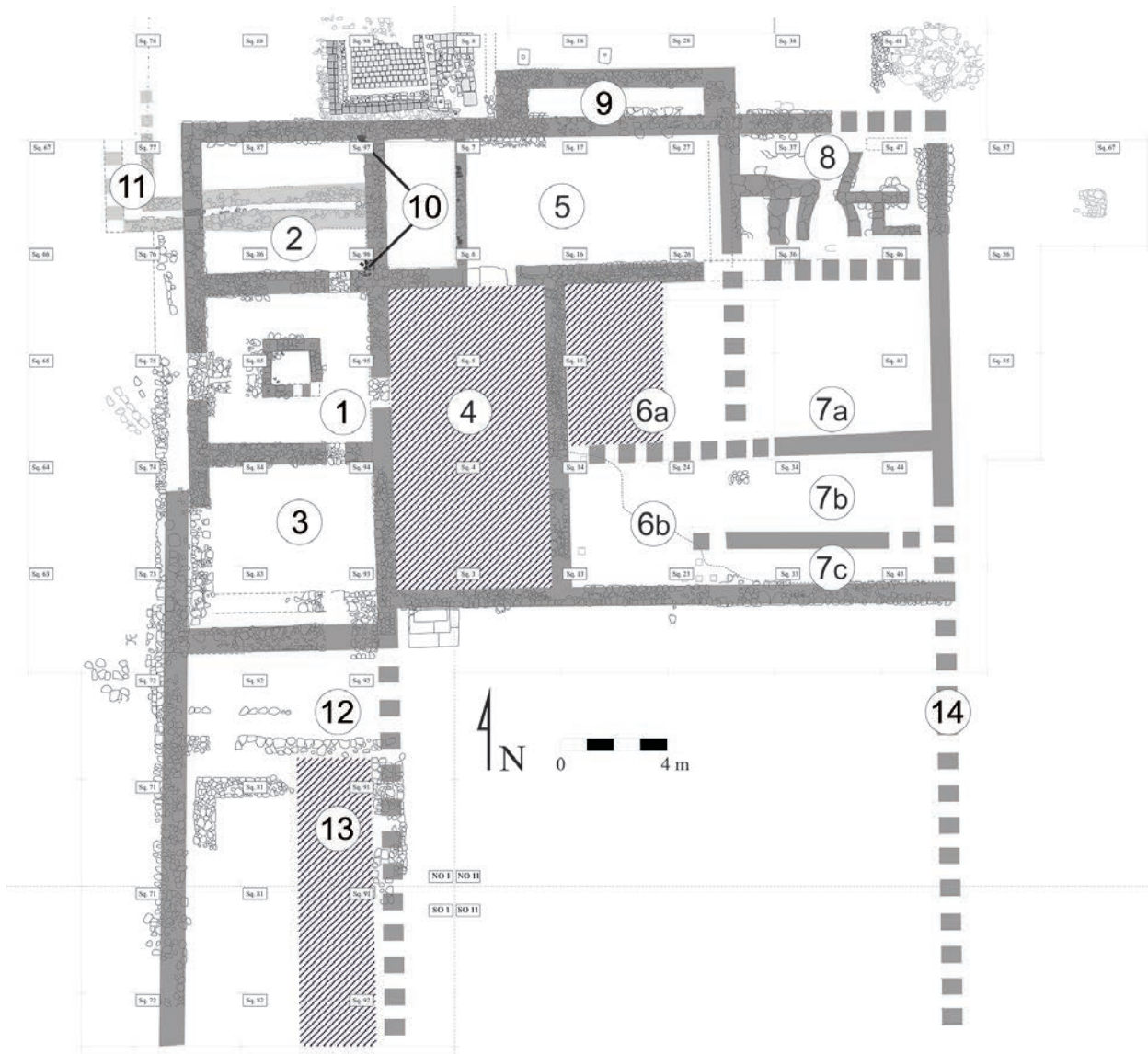
აფსაროსის ტრაიანეს ეპოქის ციხე (II ფაზა). ფორტიფიკაციებისა და შიდა ნაგებობების განფენილობის რეკონსტრუქციის მცდელობა: 1 – *porta praetoria*; 2 – საკანცელარიო ნაგებობა (*principia*); 3 – *porta principalis sinistra* – სავარაუდო ლოკაცია; 4 – გარნიზონის თერმები (*balneum*); 5 – თხრილის მიმართულება; 6 – გვიანრომაული და ბიზანტიური კედლების განფენილობა

the account of the inspection of the forts east of Tra-bzon by Arrian. He recorded troops at Hyssou Limen, Apsaros, Phasis and Sebastopolis. The fort at Athe-nai, on the other hand, was not occupied. This was most likely due to the very good relations between Rome and the local ruler Anchialos, who was residing in neighbouring Prytanis. Anchialos was a friend of Trajan and Hadrian and a loyal ally of Rome. There does not appear to have been a fort at Pithius.

At Phasis, Arrian ordered the creation of a wall and ditch to protect the harbour and settlement adjacent to the fort. At Sebastopolis, he probably also commissioned some construction works, tenta-tively supported by his name on an inscription. The walls of Apsaros were improved while inside the fort a commander's house was constructed on the site of the bathhouse. This building exceeded normal standards, covering approximately 1200 m², and was equipped with private baths and a large peristyle and in at least three rooms the floors were decorated with

სავარაუდოდ აღიმართა ასევე, ჰისოს ლიმენსა და ათენეში, ტრაპიზონის აღმოსავლეთით. რეგიონში რომაული სამხედრო ყოფნის გაძ-ლიერება დაკავშირებული იყო პართელების წინააღმდეგ ომისთვის მზადებასთან (114–117 წწ). აფსაროსის ციხე-სიმაგრე გადაკეთდა და ორიენტაცია შეიცვალა – ის იყურებოდა ჩრდილოეთით მდინარისკენ, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ საფრთხის მიმართულება ნერონის პერიოდთან შედარებით შეიცვალა. მდინარის მიღმა და ახლომახლო მთების ტერიტორიები იბერიის მეფის კონტროლქ-ვეშ იყო. ციხის მიბრუნება დამოკიდებული სახელწიფოსაკენ მიუთითებს, რომ მისი ერთ-გულება პართელებთან კონფლიქტის დროს ეჭვქვეშ იდგა.

ტრაიანეს გარდაცვალებისა და რომაული ჯარის სომხეთიდან გაყვანის შემდეგ, კოლ-ხეთის სანაპიროზე განთავსებული ციხეები დაკავებული რჩებოდა. ამას ადასტურებს

81. Remains of the commander's house (Phase 3), plan: 1 – atrium; 2–3 utility rooms (kitchen?); 4 – tablinum or triclinium; 5 – frigidarium; 6a – tepidarium; 7a – caldarium; 8 praefurnium; 9 – water distribution tank (*castellum aquae*); 10 – lined with fragments of building pottery, presumed bases for wooden beams, the remains of which are preserved on the top of the wall; 11 – drain in the street to the west of the building; 12–13 – rooms built in the former street to the south of the former thermal baths (Phase 2); 14 – probable course of the wall enclosing the presumed courtyard (peristyle) to the east (based on geophysical survey). Places circled – extent of preserved mosaics

პრეტორიუმის ნაშთები (III ფაზა), გეგმა: 1 – ატრიუმი; 2–3 – დამხმარე ოთახები (სამზარეულო?); 4 – tablinum ან triclinium; 5 – frigidarium; 6a – tepidarium; 7a – caldarium; 8 – praefurnium; 9 – წყლის გამანაწილებელი ავზი (*castellum aquae*); 10 – ხის ძელების სავარაუდო ბაზები სამშენებლო კერამიკის ფრაგმენტებით, რომლის ნაშთები შემორჩენილია კედლის თავზე; 11 – დრენაჟი ნაგებობის დასავლეთით მდებარე ქუჩაზე; 12–13 – ყოფილი თერმების სამხრეთით ქუჩაზე აგებული სათავსები (II ფაზა); 14 – სავარაუდო შიდა ეზოს (პერიტილის) შემოსაზღვრელი კედლის სავარაუდო მიმართულება აღმოსავლეთით (გეოფიზიკური დაზვერვის საფუძველზე). წრეებით შემოსაზღვრული ადგილები – შემორჩენილი მოზაიკის განფენილობა

82. Apsaros. Reconstruction of the commander's house (*praetorium*) built in the 130s

აფსაროსი. ახ.წ. 130-იან წლებში აგებული პრეტორიუმის რეკონსტრუქცია

83. Commander's house (Phase 3), mosaic from room 4

პრეტორიუმი (III ფაზა), მოზაიკა მე-4 სათავსოდან

84. Cystophoric tetradrachms minted during the reign of Hadrian, found in the ruins of the commander's house (*praetorium*)

ადრიანეს ზეობის ხანაში მოჭრილი კისტოფორული ტეტრადრაქმები; აღმოჩნდა პრეტორიუმის ნანგრევებში

85. Apsaros. Remains of the headquarters (Phases 2 and 3) during the survey

აფსაროსი. არქეოლოგიური დაზვერვისას აღმოჩენილი საკანცელარიო ნაგებობის ნაშთები (II და III ფაზები)

mosaics. This suggests a link to the stay of Arrian, supported by the discovery of three cystophoric tetradrachms minted in the province of Asia during the reign of Hadrian. The headquarters building was upgraded as indicated by the laying of a new tile floor. A new and larger bathhouse was erected to the west of the headquarters building and the commander's house. The size of the fort and baths confirms the particularly large garrison mentioned by Arrian and also hinted at by an inscription describing the *cursus honorum* of Marcius Plaetorius Celer.

In 135 Arrian led a campaign against the nomadic Alans, who, as allies of Iberia, had invaded the kingdom's neighbours and threatened Roman territory, recorded in a surviving graphic account. Later in that

არიანეს ცნობები ტრაპიზონის აღმოსავლეთით მდებარე ციხეების შემოწმების შესახებ. მან აღრიცხა ჯარები ჰისოს ლიმენში, აფსაროსში, ფაზისსა და სებასტოპოლისში. მეორეს მხრივ, ათენას ციხე არ იყო დაკავებული. ეს ფაქტი, დიდი ალბათობით, უკავშირდებოდა რომსა და ადგილობრივ მმართველ ანქიალოსს შორის არსებულ კარგ ურთიერთობას (ეს უკანასკნელი ცხოვრობდა მეზობელ პრიტანისში). ანქიალოსი, ტრაიანეს და ადრიანეს მეგობარი და რომის ერთგული მოკავშირე გახლდათ. როგორც ჩანს, პიტიუნტში ციხე არ არსებობდა.

ფაზისში, არიანემ ბრძანა, გალავნისა და თხრილის აგება ნავსადგურის და ციხის მიმდებარედ არსებული დასახლების დასაცავად.

86. Chersonesos Taurica (Sevastopol). Map of the defensive system that included watchtowers located on Sapun Mountain and the Roman fort at Balaklava-Kadykovka

ტავრიდის ქერსონესი (სევასტოპოლი, ყირიმი). თავდაცვითი სისტემის რუკა, რომელშიც შედიოდა საპუნის მთაზე მდებარე სათვალთვალო კოშკები და რომაული ციხე ბალაკლავა-კადიკოვკაში

87. The route of the Boran invasions of the eastern and south-eastern Black Sea coasts. Pityus and Trebizond/Trapezus – fortresses captured by the barbarians during the second expedition

აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ბორანების მეორე შემოსევის მარშრუტი. პითიუნტი და ტრაპიზონი – ბარბაროსების მიერ დაპყრობილი სიმაგრეები, ფაზისი – ციხე და/ან ქალაქი, რომელიც ბორანებისგან იცავდა თავს, პითიუნტი და აფსაროსი – მონეტების განძი რომლის დამალვა დაკავშირებულია კოლხეთის სანაპიროზე ბორანების შემოსევასთან

decade an earthquake damaged the commander's house in the fort at Apsaros with it seemingly left in ruins. There may be a link between the partial abandonment of the fort and the good relations between Antoninus Pius and the Iberian king Pharasmanes II, or the construction of a new fort at Pityus apparently during the reign of Antoninus Pius (138–161). Constructed of earth and timber, this was placed to the north-west of Sebastopolis, a clear expansion of Roman territory on the eastern Black Sea coast, and contemporary with developments in the Crimea. Here a system of watchtowers was built to maintain communications between the fort at Balaklava and the Roman garrison at Chersonesus.

There is no information about changes in troop dispositions in Colchis during the war with the Parthians in the reign of Marcus Aurelius and Lucius Verus (162–165). Troops from Cappadocia took part in this campaign while detachments of legions XII Fulminata and XV Apollinaris were posted to Kainepolis in Armenia.

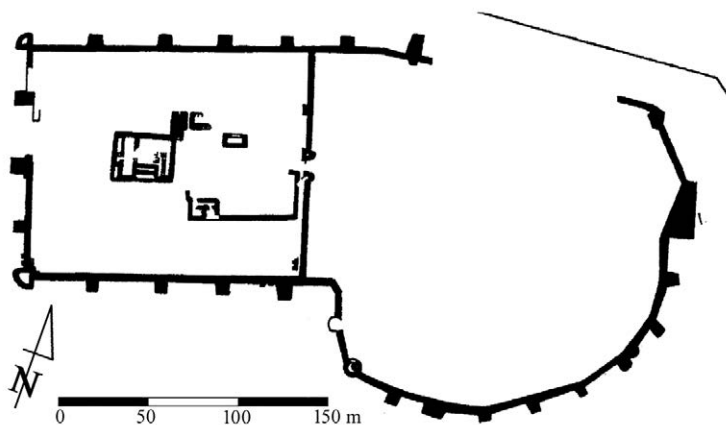
From this time, for a century, military deployment between Trabzon and Pityus probably functioned unchanged, seemingly unaffected by Rome's successive wars with the Parthians during the reigns of Septimius Severus and Caracalla and the wars with Sassanid Persia from Severus Alexander to Justinian. A major change, however, was brought about by another earthquake in the early 250s and the following two naval invasions of the Boranoi.

Between 255 and 257 the Boranoi twice attacked the coast of Colchis. The invaders, using ships seized on the Bosphorus, besieged Pityus twice. During the second raid they succeeded in taking the fort. Their greatest success, however, was the capture of Trabzon, then the largest city in the region. Our sources are silent about events elsewhere along the coast.

One fort affected by the earthquake was Apsaros. After the earthquake of the 130, a new building, probably barracks, was constructed on the site of the commander's house, later renovated at least once, only to be destroyed during the earthquake of the 250s. The decision to rebuild the fort was probably taken immediately afterwards. However, for unknown

მან, სავარაუდოდ, ასევე გასცა ბრძანება სებასტოპოლისში სამშენებლო სამუშაოების დაწყებაზე, რაზეც სავარაუდოდ მეტყველებს წარწერაში ნახსენები მისი სახელი. აფსაროსის გალავანი შეკეთდა, ხოლო ციხის შიგნით მხედართმთავრის სახლი (*pretorium*) აიგო აბანოს ადგილას. ეს ნაგებობა ნორმალურ სტანდარტებს სცდებოდა და მოიცავდა დაახლოებით 1200 კვ. მეტრს. ის აღჭურვილი იყო კერძო აბანოებით და დიდი პერისტილით, ხოლო სულ მცირე სამ ოთახში, იატაკი მოზაიკით იყო შემკული. ეს მიუთითებს არიანეს იქ ყოფნასთან კავშირზე, რასაც ამყარებს სამი ცისტოფორული ტეტრადრაქმის აღმოჩენა, რომლებიც მოჭრილი იყო აზიის პროვინციაში ადრიანეს მმართველობის დროს. საკანცელარიო ნაგებობა (*principia*) განახლდა, რაზეც მიუთითებს იატაკის მოგება ახალი თიხის ფილებით. ახალი და უფრო დიდი აბანო აიგო საკანცელარიო ნაგებობისა და მხედართმთავრის სახლის დასავლეთით. ციხისა და აბანოების ზომა ადასტურებს განსაკუთრებით დიდი გარნიზონის არსებობას, რაც არიანემ ახსენა და რაც ასევე მინიშნებულია წარწერაში, რომელშიც აღწერილია მარციუს პლეთორიუს ცელერის *cursus honorum*-ი.

შემორჩენილი გრაფიკული ცნობის მიხედვით, 135 წელს არიანემ გაილაშქრა მომთაბარე ალანების წინააღმდეგ, რომლებიც, როგორც იბერიის მოკავშირეები, შეიჭრნენ სამეფოს მეზობელ ქვეყნებში და საფრთხე შეუქმნეს რომაულ ტერიტორიას. მოგვიანებით, იმავე ათწლეულში მიწისძვრამ, როგორც ჩანს, ნანგრევებად აქცია აფსაროსის ციხის ეზოში მდებარე მხედართმთავრის სახლი. შესაძლოა ციხის ნაწილობრივ მიტოვებას რაიმე კავშირი ჰქონდეს ანტონიუს პიუსსა და იბერიის მეფე ფარსმან II შორის კარგ ურთიერთობასთან, ან პიტიუნტში ახალი ციხის აგებასთან ანტონიუს პიუსის მმართველობის დროს (138–161 წწ). ხით გამაგრებული ალიზით ნაგები ციხე მდებარეობდა სებასტოპოლისის ჩრდილო-დასავლეთით. ეს იყო, შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე რომაული ტერიტორიის

88. Pityus (Picunda). Plan of the archaeological site

პიტეუნტი (ბიჭვინტა). არქეოლოგიური ძეგლის გეგმა

reasons it was decided to build a new fortress at a slightly different location. The results of the excavations, as well as the architectural analysis, confirm that only the foundations of the new fortification were fully completed. The erection of the upper parts of the walls had only just begun before construction work was halted. A burnt layer observed in various sections also dates from the same period.

After these disasters, the forts at Pityus and Sebastopolis were almost certainly rebuilt quite quickly, while Apsaros remained abandoned. Such decisions indicate that a new threat was expected from the north and not from the east (e.g. from Iberia). The fate of Phasis was somewhat different. Zosimos' account shows that the Boranoi did not capture the temple located there. It can therefore be assumed that the Roman fort and accompanying settlement also survived. The continuity of the Roman military presence at the site may be evidenced by the construction of a new fort, a *quadriburgium*. Due to the plan and size of this fortress, it can be assumed that it was built in the late 3rd/early 4th century.

It is not known when the next fort south of Sebastopolis was built. The garrison at Ziganne is only mentioned in the *Notitia Dignitatum*, although it is worth remembering that the Chobos estuary was already of interest to Arrian.

გაფართოების აშკარა გამოხატულება, რაც ყირიმის აღმშენებლობის თანადროულად მოხდა, სადაც საგუშაგოების სისტემა შეიქმნა ბალაკლავის ციხესა და ქერსონესის რომაულ გარნიზონს შორის კომუნიკაციების დასაცავად.

არაფერია ცნობილი კოლხეთში რომაული ჯარების განლაგების ცვლილებებზე პართელებთან ბრძოლის დროს, რომელიც მარკუს ავრელიუსისა და ლუციუს ვერუსის დროს მიმდინარეობდა (162–165 წწ). ამ ლაშქრობაში მონაწილეობა მიიღეს ჯარებმა კაპადოკიიდან, ხოლო ფულმინატას XII და აპოლინარისის XV ლეგიონების რაზმები გაიგზავნა კაინეპოლისში, სომხეთში.

ამ დროიდან მოყოლებული ერთი საუკუნის განმავლობაში სამხედრო განლაგება ტრაპიზონსა და პიტეუნტს შორის, სავარაუდოდ, უცვლელად ფუნქციონირებდა, რომელზეც, როგორც ჩანს, გავლენა არ მოუხდენია რომის მიერ წარმოებულ ომებს პართელებთან სექტიმუს სევერუსისა და კარაკალას მმართველობის პერიოდში, ან სასანიდურ სპარსეთთან ალექსანდრე სევერუსიდან იუსტინიანეს დრომდე. თუმცა, მნიშვნელოვანი ცვლილება მოახდინა 250-იანი წლების დასაწყისში მომხდარმა მინისძვრამ და ბორანების ორმა საზღვაო თავდასხმამ.

Life appears to have continued at Phasis. Dubois de Montpéroux's 'lost' fort, on the basis of his plan, would appear to date to the turn of the 3rd and 4th centuries. The activities of the academy at Phasis, where, among others, Themistios – philosopher and advisor to several emperors in the second half of the 4th century from Constantius II to Theodosius the Great – had studied, confirms that there must have been a civilian centre in addition to the garrison.

The last significant changes to the frontier system on the eastern Black Sea coast occurred during Justinian's war with the Persians from 527 to 532. At this time Pityus and Sebastopolis were still occupied and a new fortress, Petra Justiniana, was established. However, these forts were located in the West Georgian kingdom of Lazica. After the war, the border between Lazica and Rome stabilized on the Chorokhi

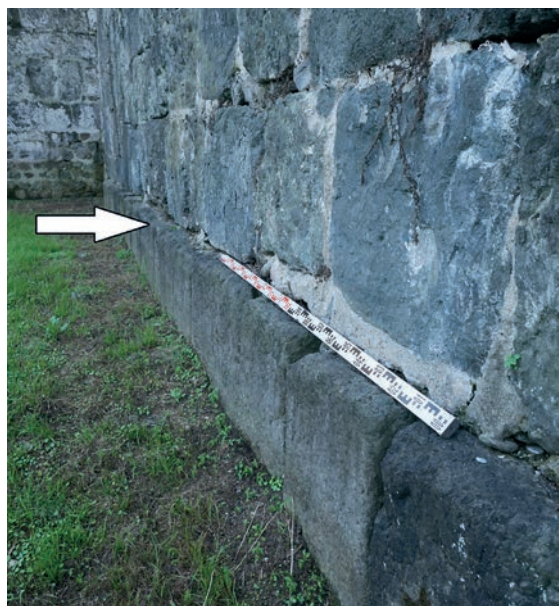
89. Remains of a building (Phases 4 and 5) built on the site of the garrison commander's house. View of a room during excavation with traces of seismic damage: a tilted wall and deformed floor

ნაგებობის ნაშთები (IV და V ფაზები), აგებულია გარნიზონის მხედართმთავრის სახლის ადგილზე. სათავსოს ხედი გათხრების დროს, შეიმჩნევა სეისმური დაზიანების კვალი: გადახრილი კედელი და დეფორმირებული იატაკი

ბორანები ორჯერ დაესხნენ თავს კოლხეთის სანაპიროს 255–257 წლებში. ბოსფორში მიტაცებული გემების გამოყენებით, მათ ორჯერ შემოარტყეს ალყა პიტიუნტს. მეორე შეტევის დროს, მათ აიღეს ციხე. მათი უდიდესი წარმატება იყო ტრაპიზონის – იმ დროისთვის რეგიონის უდიდესი ქალაქის – აღება. წყაროები სდუმან სანაპიროზე მომხდარი სხვა მოვლენების შესახებ.

აფსაროსი იყო ერთ-ერთი ციხეთაგანი, რომელიც მიწისძვრამ დააზარალა. 130 წელს მომხდარი მიწისძვრის შემდეგ, მხედართმთავრის სახლის ადგილას აიგო ახალი შენობა, სავარაუდოდ ყაზარმა, რომელიც მოგვიანებით ერთხელ მაინც განახლდა და საბოლოოდ დაინგრა 250-იანი წლების მიწისძვრის დროს. ციხის ახლიდან აშენების გადაწყვეტილება მალევე იქნა მიღებული, მაგრამ უცნობ მიზეზთა გამო, ახალი ციხე-სიმაგრის მშენებლობა ოდნავ განსხვავებულ ლოკაციაზე გადაწყდა. არქეოლოგიური გათხრებისა და არქიტექტურული ანალიზის შედეგად დადგინდა, რომ სრულად განხორციელდა ახალი ციხე-სიმაგრის მხოლოდ საძირკვლის მშენებლობა. კედლების ზედა ნაწილის აგება დაწყებიდან მალევე შეწყდა. სხვადასხვა მონაკვეთებზე აღმოჩენილი დამწვარი ფენა ამავე პერიოდით თარიღდება.

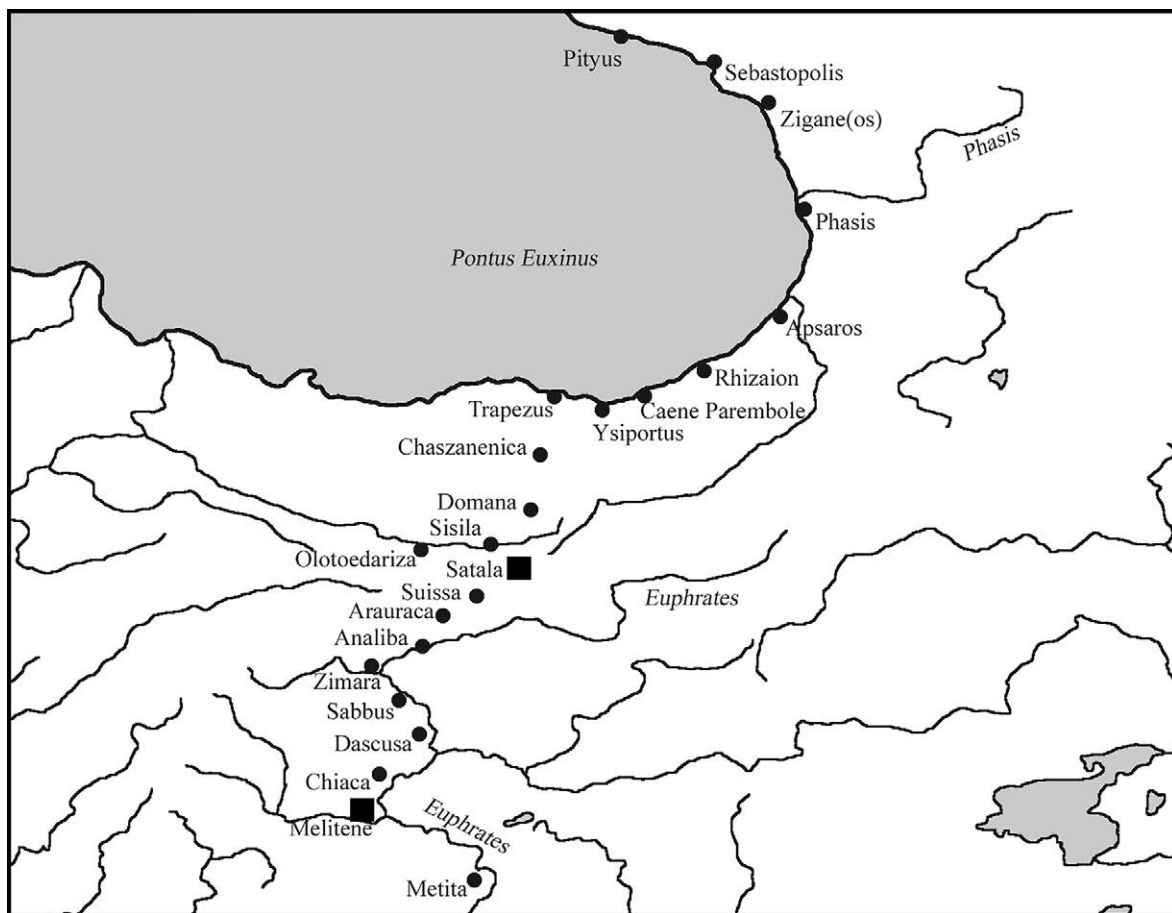
თითქმის უდავოა, რომ პიტიუნტისა და სებასტოპოლისის ციხეები მალევე აღდგა ამ კატასტროფების შემდეგ, ხოლო აფსაროსი დარჩა მიტოვებული. ამგვარი გადაწყვეტილებები მიუთითებს, რომ მოსალოდნელი იყო ახალი საფრთხეები ჩრდილოეთიდან, და არა აღმოსავლეთიდან (მაგ., იბერიიდან). ფაზისს განსხვავებული ბედი ეწია. ზოსიმეს ცნობების თანახმად, ბორანებს არ მიუტაცებიათ იქ არსებული ტაძარი. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ რომაული ციხე და მასთან არსებული დასახლება გადარჩა. ამ ადგილზე რომაული სამხედრო ყოფნის უწყვეტობის დადასტურებად შეიძლება მივიჩნიოთ ახალი ციხის, *quadriburgium*-ის მშენებლობა. ამ ციხე-სიმაგრის გეგმა და ზომა

River, and it is probably only due to this that the fort of Apsaros was rebuilt and garrisoned. Further west the fort at Rhizaion was built at this time. The old fort at Hissou Limen, listed in the *Notitia Dignitatum* under the name Ysiporto is also likely to have continued in occupation. This is the last record of Roman forts on the eastern Black Sea coast. Other forts on the coast date to the Byzantine empire.

90. Apsaros. Late Roman and Byzantine walls. An example of a curtain-wall with a clearly visible boundary between construction phases

აფსაროსი. გვიანრომაული და ბიზანტიური ხანის კედლები. გალავანი სამშენებლო ფაზების აშკარად გამოხატული საზღვრებით

91. Distribution of Roman garrisons in Cappadocia

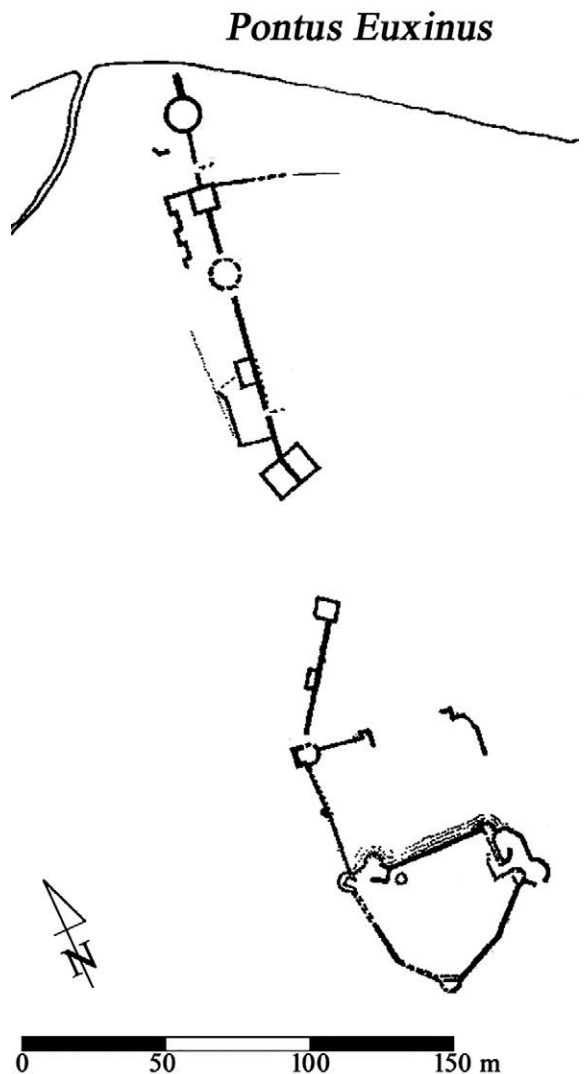
რომაული გარნიზონების განლაგება კაპადოკიაში

მიუთითებს, რომ ის მესამე საუკუნის ბოლოს – მეოთხე საუკუნის დასაწყისში აიგო.

უცნობია, როდის აშენდა შემდეგი ციხე სებასტოპოლისის სამხრეთით. ზიგანაში გარნიზონის არსებობა ნახსენებია *Notitia Dignitatum*-ში, თუმცა უნდა გვახსოვდეს, რომ ხობოსის შესართავი უკვე არიანეს ინტერესის სფეროში შედიოდა.

ცხოვრება ფაზისში გრძელდებოდა. დიუბუა დე მონპერეს „დაკარგული“ ციხე, მისი გეგმის თანახმად, უნდა დათარიღდეს III-IV საუკუნეების მიჯნით. ფაზისის აკადემიის საქმიანობა, სადაც სხვებთან ერთად თემისტიოსი – ფილოსოფოსი და IV საუკუნის მეორე ნახევრის რამდენიმე იმპერატორის (კონსტანციუს II თეოდოსიუს დიდამდე) მრჩეველი სწავლობდა, ადასტურებს, რომ გარნიზონთან ერთად აქ სამოქალაქო ცენტრიც არსებობდა.

აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის სასაზღვრო სისტემის ბოლო მნიშვნელოვანი ცვლილება მოხდა, სპარსელთა წინააღმდეგ იუსტინიანეს წარმოებული ომის დროს 527-532 წლებში. ამ დროს პიტიუნტი და სებასტოპოლისი კვლავ ოკუპირებული იყო, ხოლო სამხრეთით ახალი ციხე-სიმაგრე პეტრა აშენდა. ეს ციხეები ლაზიკის სამეფოში, დასავლეთ საქართველოში მდებარეობდა. ომის შემდეგ, ლაზიკასა და რომს შორის საზღვარი დადგინდა მდინარე ჭოროხის გაყოლებაზე და ალბათ, სწორედ ამან განაპირობა აფსაროსის ციხის თავიდან აშენება და მასში გარნიზონის დაყენება. ამავე დროს, უფრო დასავლეთით, ციხე აიგო რიზაიონში. ჰისოს ლიმენის ძველი ციხე-სიმაგრე, რომელიც *Notitia Dignitatum*-ის ჩამონათვალში ისიპორტოს სახელით არის ცნობილი, ასევე განაგრძობდა ფუნქციონირებას. ეს არის ბოლო ცნობა, შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე განლაგებული რომაული ციხეების შესახებ. სანაპიროს სხვა ციხეები ბიზანტიის იმპერიის პერიოდით თარიღდება.

92. Rhizaion (Rize)

რიზაიონი (რიზე)

93. Examples of stamps on building ceramics from Pityus

სამშენებლო კერამიკაზე დასმული დამლები პიტეუნტიდან

The Roman garrison of Georgia

The Roman forts on the Colchis coast were built, repaired and manned by the Roman army; unfortunately, knowledge of military deployment is limited. Literary sources are few. Fortunately, we have the account of Arrian's tour. Alas, he never named the regiment based in the forts he visited. Only one tombstone has been discovered, in excavations at Apsaros, but it is fragmentary. Stamps on tiles have been recovered at Pityus, one from Petra and a small collection from Apsaros. Coins with legionary countermarks are also an important source of knowledge. In this respect, too, recent research at Apsaros has yielded valuable finds.

Roman forts were usually constructed by legionaries, at least initially, and so it was in Colchis. There were legions based here under Nero and it is possible that legion V Macedonica worked at Apsaros. Small finds from the site suggest that the first garrison came from the East (the Syro-Palestinian area), even though legion V Macedonica arrived at the Black Sea straight from the Balkans. During the reign of Trajan, the fort was probably rebuilt and was initially manned by detachments of legions X Freten-sis and XII Fulminata, as indicated by the numerous countermarks of these legions struck on coins mainly from the Antioch mint.

During the reign of Hadrian, four cohorts of the fifth Macedonian legion were stationed at Apsaros. Soldiers of this legion ran the brickyard at this time. Stamps of legion XV Apollinaris are also known from Apsaros and from Pityus. At each of these two sites they are imprints of a completely different matrix. Those from Pityus probably date from the time of An-

რომაული გარნიზონი საქართველოში

კოლხეთის სანაპიროზე რომაული ციხეები იგებოდა, ახლდებოდა და ოკუპირებული იყო რომაული ჯარის მიერ. სამწუხაროდ, ინფორმაცია სამხედრო განლაგების შესახებ მწირია. ცოტაა წერილობითი წყაროებიც. საბედნიეროდ, ჩვენ გვაქვს ცნობები არიანეს მოგზაურობიდან, თუმცა ის არ ასახელებს შენაერთებს, რომლებიც მის მიერ ნანახ ციხეებში იყო ბაზირებული. აფსაროსში ჩატარებული გათხრებისას გამოვლინდა ერთადერთი საფლავის ქვა, რომელიც ფრაგმენტულია. ფილები დამლებით აღმოჩნდა პიტეუნტში, ერთი – პეტრაში და მცირე კოლექცია აფსაროსში. მონეტები ლეგიონების დამატებითი დამლებით ასევე მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს. ამ თვალსაზრისით აფსაროსის ბოლო დროის კვლევამ მნიშვნელოვანი აღმოჩენები გამოავლინა.

რომაული ციხეები, როგორც წესი, შენდებოდა ლეგიონერების მიერ, თავდაპირველად მაინც, და ასევე იყო კოლხეთში. ნერონის დროს, აქ შესაძლოა, მაკედონიის V ლეგიონი მუშაობდა. ძეგლზე გამოვლენილი მცირე მონაპოვარი გვაფიქრებინებს, რომ პირველი გარნიზონი მოვიდა აღმოსავლეთიდან (სირია-პალესტინის რეგიონიდან), ხოლო მაკედონიის V ლეგიონი შავ ზღვაზე პირდაპირ ბალკანეთიდან გადმოვიდა. ტრაიანეს მმართველობის დროს, სავარაუდოდ, ციხე შეკეთდა და თავდაპირველად აქ განსახლდნენ ფრეტენსისის X და ფულმინატას XII ლეგიონების პოლკები, რაზეც ძირითადად ანტიოქიაში მოჭრილ მონეტებზე გამოსახული ამ ლეგიონების მრავალრიცხოვანი დამლები მეტყველებს.

toninus Pius at the earliest when the first fort was built there. A detachment of legion XV was stationed at Apsaros most likely after Arrian's campaign against the Alans in 135, or slightly later in connection with the reconstruction of the fort after an earthquake. The involvement of legion XV Apollinaris in construction and repair work at forts on the Colchis coast seems probable as the legion was based nearby at Satala.

So far, the sailors and soldiers of the Pontic fleet, whose main base was at Trabzon, have not been recorded in Colchis. The only known stamp reading 'VEX FA' on a tile and associated with a fort comes from Petra. The most likely reading of this inscription is *vexillatio Fasiانا* which suggests the presence of sailors at Phasis (similar examples are known from the northern shores of the Black Sea). The presence of the Pontic fleet at Phasis is indirectly indicated by Arrian's account. He mentions a garrison of 400 elite soldiers but he recommended the additional fortification of the settlement at the fort and the harbour, which may confirm the presence of ships of the Pontic fleet. This is an excellent natural harbour. On the other hand, on Trabzon, Arrian wrote to Hadrian: 'here you are constructing a harbour, as there was formerly only an anchorage, where ships might ride in safety during the summer season'. Thus, even in Arrian's time, the harbour at Trabzon was not suitable as a year-round shelter for the fleet.

Arrian mentioned that an infantry cohort reinforced with 20 cavalrymen was stationed at Hyssou Limen and five cohorts at Apsaros. Perhaps by comparison with the description of the Sebastopolis garrison it could be assumed that they are infantry cohorts, four now confirmed to be from the fifth

ადრიანეს მმართველობის დროს, აფსაროსში განლაგებული იყო მაკედონიის V ლეგიონის ოთხი კოჰორტა. ამ ლეგიონის ჯარისკაცები, აქ აგურის საწარმოს ამუშავებდნენ. აფსაროსსა და პიტიუნტში ასევე აღმოჩნდა აპოლინარიის XV ლეგიონის დამლები. ამ ძეგლებზე ეს არის სრულიად განსხვავებული მატრიცის ანაბეჭდები. ანაბეჭდები პიტიუნტიდან, სავარაუდოდ ანტონიუს პიუსის პერიოდით თარიღდება, როდესაც აქ ციხე აიგო. XV ლეგიონის შენაერთი განთავსდა აფსაროსში, ალბათ ალანების წინააღმდეგ არიანეს 135 წლის ლაშქრობის შემდეგ, ან ოდნავ გვიან, მიწისძვრის შემდეგ, ციხის რეკონსტრუქციასთან დაკავშირებით. აპოლინარიის XV ლეგიონის ჩართულობა კოლხეთის სანაპიროზე მდებარე ციხის მშენებლობასა და სარემონტო სამუშაოებში დასაშვებია ჩანს, რადგან ლეგიონი განთავსებული იყო შედარებით ახლოს მდებარე სატალაში.

კოლხეთში პონტოს ფლოტის მეზღვაურებისა და ჯარისკაცების ყოფნა, რომელთა მთავარი ბაზა ტრაპიზონში მდებარეობდა, ჯერჯერობით არ დაფიქსირებულა. ფილაზე გაკეთებული ერთადერთი ცნობილი დამლა წარწერით 'VEX FA', რომელიც პეტრაშია აღმოჩენილი, სავარაუდოდ, იკითხება როგორც *vexillation Fasiانا*, რაც მიანიშნებს მეზღვაურთა ყოფნას ფაზისში (მსგავსი მაგალითები ცნობილია შავი ზღვის ჩრდილოეთი სანაპიროდან). ფაზისში პონტოს ფლოტის ყოფნა ირიბად არის მინიშნებული არიანეს ცნობაში. ის ახსენებს 400 ელიტარული ჯარისკაცის გარნიზონს, თუმცა ის რეკომენდაციას უწევს ციხის დასახლებისა და ნავსადგურის დამატებით დაცვას, რაც შესაძლოა ადასტურებდეს აქ პონტოს ფლოტის გემების ყოფნას. ეს არის ბრწყინვალე ბუნებრივი ნავსადგური. მეორეს მხრივ, არიანე სწერდა ადრიანეს, ტრაპიზონის შესახებ: „აქ თქვენ აგებთ ნავსადგურს, რადგან წინათ აქ მხოლოდ საღებუ ადგილი იყო, სადაც გემებს უსაფრთხოდ შეეძლოთ მოძრაობა ზაფხულის პერიოდში“. ამგვარად, არიანეს დროსაც კი ტრაპიზონის ნავსადგური არ იყო შესაფერისი ფლოტისთვის მთელი წლის განმავლობაში გამოსაყენებლად.

94. VEX FA stamp from the fort *Petra Justiniana*

დამლა VEX FA პეტრა იუსტინიანადან

95. Stamp of four cohorts of Legio V Macedonica discovered during investigations in the commander's house at Apsaros

მაკედონიკის V ლეგიონის ოთხი კოჰორტის დამლა; არმოჩნდა აფსაროსის პრეტორიუმის გათხრების დროს

96. Fragment of a stamp of Legio XV Apollinaris from excavations at Apsaros fort

აპოლინარიის XV ლეგიონის დამლის ფრაგმენტი, აღმოჩენილია აფსაროსის ციხის გათხრების დროს

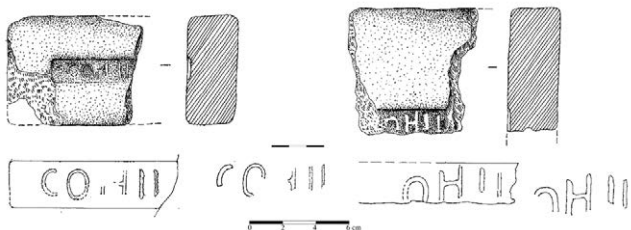

Macedonian legion. A re-reading of long-known stamps on bricks (COH II... and ...II SAGI) supported by the study of military diplomas, allows us to identify the fifth cohort as the *Cohors III (Syrourum) sagittariorum*. On the basis of physico-chemical analyses, it is also known that the bricks in question were produced from the same clay (in the same brickyard?) as the material signed by the detachment of the fifth legion. This cohort may have constituted the permanent garrison of the fort from Trajan's time.

Further stamps from Apsaros read COH ∞... and ∞ and allow us to assume that the fort was manned by *Coh(ors) milliaria [c(ivium) R(omanorum)]* at a different period (probably later, perhaps after 135?). The symbol ∞ is also probably found on the only gravestone found at the site so far.

The *cohors Aurelia civium Romanorum* may also have been stationed at Apsaros, however, the basis for this hypothesis is only one inscription on a bronze candelabra. It must be conjectured that this small object may have travelled a long way and changed owners before reaching the Black Sea fort.

Returning to Arrian's account, it should also be added that in Sebastopolis the governor watched horse-riding exercises. However, it is not known whether an *ala* or *cohors equitata* were stationed there at the time.

97. Brick fragment with incomplete COH II... stamp impression

აგურის ფრაგმენტი დამლის COH II... არასრული გამოსახულებით

98. Brick fragment with incomplete stamp impression ...
I SAGI

აგურის ფრაგმენტი დამღის ... I SAGI არასრული
გამოსახულებით

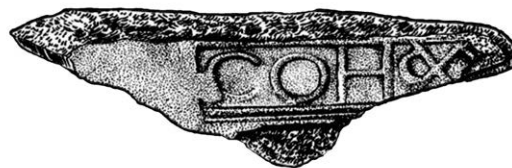
არიანე აღნიშნავდა, რომ ქვეითი ჯარის
კოჰორტა, რომელიც გაძლიერებული იყო ოცი
ცხენოსნით, დაბანაკებული იყო ჰისოს ლიმენში,
ხოლო ხუთი კოჰორტა იდგა აფსაროსში. თუ
შევადარებთ სებასტოპოლისის გარნიზონის
აღწერას, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს
არის ქვეითი ჯარის კოჰორტები, რომელთაგან
ოთხი დადასტურებულად მაკედონიის მეხუთე
ლეგიონს ეკუთვნოდა. აგურებზე დიდი ხნის ცნო-
ბილი დამღების ახლიდან წაკითხვა (COH II...
და ...II SAGI), რომელიც სამხედრო დიპლომების
კვლევის არის გამყარებული, საშუალებას
გვაძლევს მეხუთე კოჰორტა გავაიგივოთ *COHORS*
III (Syroroum) sagittariorum-თან. ფიზიკურ-ქიმიური
ანალიზის საფუძველზე ასევე ცნობილია, რომ
აღნიშნული აგურები დამზადებული იყო იგივე
თიხისგან (იმავე აგურის სანარმოში?), როგორზეც
გამოსახულია მეხუთე ლეგიონის პოლკის
წარწერა. ეს კოჰორტა, შესაძლოა, ციხის მუდმივ
გარნიზონს შეადგენდა ტრაიანეს დროს.

აფსაროსის სხვა დამღებზე აღბეჭდილია
COH ~... და ~~, რაც საშუალებას გვაძლევს
ვივარაუდოთ, რომ ციხეში სხვადასხვა დროს
გამაგრებული იყო *Coh(ors) milliaria [c(ivium)*
R(omanorum)]. სავარაუდოდ, სიმბოლო ~ ასევე
აღმოჩენილია ძეგლებზე გამოვლენილ ერთადერთ
საფლავის ქვაზე.

99. A proposed reconstruction of the stamp
by M. A. Speidel

დამღის სავარაუდო რეკონსტრუქცია: მ.ა. შპაიდელი

100. Stamp: coh(ors) (milliaria)...

დამღა: coh(ors) (milliaria)...

101. Stamps with the sign ∞

დამღები ∞ გამოსახულებით

The *Notitia Dignitatum* lists the regiments and their locations in the late 4th century

32 Ala prima felix Theodosiana, Pithae.

33 Cohors prima Theodosiana, Valentia.

34 Cohors Apuleia civium Romanorum, Ysiporto.

35 Cohors prima Lepidiana, Caene-Perembole.

36 Cohors prima Claudia equitata, Sebastopolis.

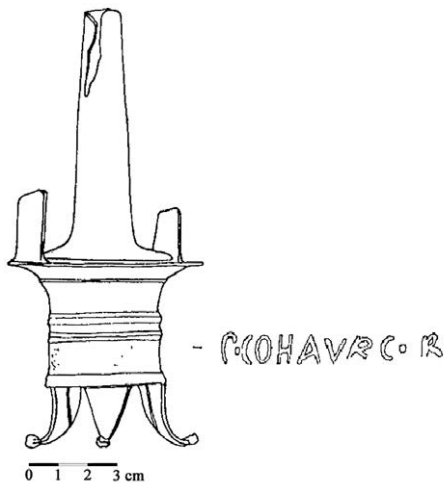
37 Cohors secunda Valentiana, Ziganne.

The roster unfortunately poses problems of interpretation as the places are not listed in geographical order. Only one cavalry unit is recorded. Its presence may relate to the terrain, or the main direction of the threat (the steppes north of the Caucasus).

102. Presumed tombstone of a soldier discovered in a secondary context at Apsaros

აფსაროსში აღმოჩენილი, სავარაუდოდ, ჯარისკაცის საფლავის ქვა, რომელიც მეორადად არის გამოყენებული

103. Candelabrum with inscription found at Apsaros.

აფსაროსში აღმოჩენილი წარწერიანი ბრინჯაოს ჭრავი

როგორც ჩანს, *cohors Aurelia civium Romanorum* ასევე განლაგებული იყო აფსაროსში, თუმცა ეს ჰიპოთეზა ემყარება ბრინჯაოს შანდალზე აღმოჩენილ ერთადერთ წარწერას. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ პატარა ნივთმა შორ გზაზე იმოგზაურა და შეიცვალა მფლობელები, სანამ შავი ზღვის ციხეს მიაღწევდა.

თუ დავუბრუნდებით არიანეს ცნობას, უნდა დავამატოთ, რომ სებასტოპოლისში მმართველი ზედამხედველობდა საჯირითო წვრთნებს, მაგრამ უცნობია, ვინ იყო ამ დროს აქ დაბანაკებული – *ala* თუ *cohors equitata*.

Notitia Dignitatum იძლევა პოლკების ჩამონათვალს და მათ ლოკაციებს მეოთხე საუკუნის ბოლოსთვის:

32 Ala prima felix Theodosiana, პიტიუნტი.

33 Cohors prima Theodosiana, ვალენტია.

34 Cohors Apuleia civium Romanorum, ისიპორტო.

35 Cohors prima Lepidiana, კენე-პერემბოლე.

36 Cohors prima Claudia equitata, სებასტოპოლისი.

37 Cohors secunda Valentiana, ზიგანე.

სია, სამწუხაროდ, ქმნის ინტერპრეტაციის საშუალებებს, რადგან ადგილები არ არის მოცემული გეოგრაფიული თანმიმდევრობით. დაფიქსირებულია მხოლოდ ერთი ცხენოსანი ქვედანაყოფი. მისი ყოფნა შესაძლოა დაკავშირებული იყოს ლანდშაფტთან, ან საფრთხის ძირითად მიმართულებასთან (ჩრდილოეთი კავკასიის სტეპები).

Life on the Limes

We have scant data on life around the Roman forts on the Colchis coast. As already mentioned, in the period before the deployment of the Roman army on the eastern shores of the Black Sea, previously inhabited port cities there, such as Phasis and Dioskurias, disappeared. Pliny wrote of the latter that it had been abandoned and pointed to piracy as the cause at Pityus. The Romans protected the coast by the building of forts to protect harbours thereby allowing the recovery of trade.

Arrian mentions only one settlement, that beside the fort of Phasis. It was inhabited among others by veterans and merchants, and next to it was a harbour. He recommended protecting the settlement by digging an additional ditch. Recent research has led to the discovery of a ditch surrounding the Apsaros fort and harbour on three sides. its course allows us to link its construction to fortifications of the time of Trajan or Hadrian. We may assume that other forts along the coast were accompanied by similar settlements. At Pityus it appears that the area enclosed by the walls was significantly enlarged during the Late Roman period to a plan resembling that at the fortress at Novae.

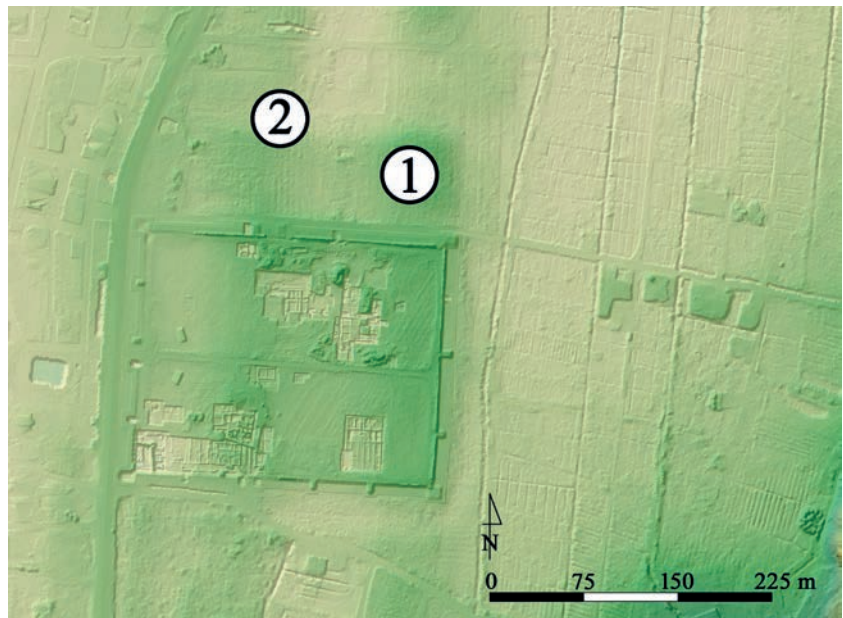
ცხოვრება საზღვრებზე

მწირია ცნობები იმის შესახებ, თუ როგორი იყო ცხოვრება კოლხეთის საპიროზე განლაგებულ რომაულ ციხეებში. როგორც აღინიშნა, შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, რომაული ჯარის განთავსებამდე დასახლებული საპირო ქალაქები, როგორებიც იყო ფაზისი და დიოსკურია, გაქრა. პლინიუსი წერდა, რომ დიოსკურია უკვე მიტოვებული იყო და მიუთითებდა პიტიუნტში არსებულ მეკობრეობაზე. რომაელები იცავდნენ სანაპიროს ციხეების აგებით, რათა ასევე დაეცვათ ნავსადგურები, რაც ვაჭრობის გამოცოცხლების საშუალებას იძლეოდა.

არიანე ახსენებს მხოლოდ ერთ დასახლებას, რომელიც ფაზისის ციხის გვერდით მდებარეობდა. მის მოსახლეობას შორის იყვნენ ვეტერანები და ვაჭრები, ხოლო იქვე იყო ნავსადგური. მან ურჩია, დამატებითი თხრილის მოწყობა დასახლების დასაცავად. ბოლოდროინდელი კვლევის შედეგად აღმოჩნდა თხრილი, რომელიც აფსაროსის ციხესა და ნავსადგურს სამი მხრიდან ევლებოდა. მისი მიმართულება, საშუალებას გვაძლევს მისი აგება დავუკავშიროთ ტრაიანესა და ადრიანეს

104. The remains of Apsaros based on Lidar data. Visible outline of playing-card-shaped fort (1) and ditch (2)

Lidar-ის მონაცემთა საფუძველზე მიღებული აფსაროსის ნაშთები. მართკუთხა ციხის (1) და თავდაცვითი თხრილის (2) კონტურები

Even less is known about settlement patterns, cultural exchange and the progression of Romanisation in the surrounding countryside. In the case of Apsaros, and the area south of the lower Chorokhi River, there is reason to believe that the establishment of the Roman military presence was associated with the displacement of the local community. It is most likely that the region was formerly part of the tribal territory of the Heniochi and its people were relocated slightly further west, i.e., into Roman-controlled areas.

During the 2nd century and first half of the 3rd century, however, the hills east of Apsaros were inhabited by a Romanised community with links to the garrison. This is indicated by the discovery of a wine-press, the destruction of which can be dated to the same period as the evacuation of the Roman army during the Boranoi invasions. This coincidence in time confirms the strong links between the settlement (or villa), of which the pressing plant was part, and the nearby fort. The find also confirms the local production of wine, which was almost certainly supplied to the local garrison.

Constructed in accordance with local tradition, the wine-press was largely hewn in two blocks of stone. However, what surprised the researchers was the use of fine stone construction elements and a hydraulic mortar seal typical of Roman structures. Analogous mortar was in common use in the baths in the nearby fort. The wine-press is therefore an excellent example of the intercultural exchanges taking place in the borderlands between the areas occupied by the Romans and those that were only within their sphere of influence.

At a time when the coastal forts and settlements had been destroyed by the Boranoi invasions, new opportunities for settlement and trade opened up inland. In the village of Makho a few kilometres from Apsaros a cemetery dating from this period has been discovered. It is a reflection of the community that lived in the lower Chorokhi River at the turn of the 3rd and 4th centuries. Previously, settlement near the frontier between Rome and Iberia had almost certainly been restricted and controlled by the army; now the local community could choose the most

დროინდელ ფორტიფიკაციებს. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სხვა ციხეებთან ასევე არსებობდა მსგავსი დასახლებები. პიტიუნტში ჩანს, რომ გალავნით შემოფარგლული ტერიტორია მნიშვნელოვნად გაიზარდა გვიანრომულ პერიოდში, რომლის გეგმა ნოვაში არსებული ციხე-სიმაგრის მსგავსი იყო.

კიდევ უფრო მწირია ინფორმაცია დასახლებათა მოწყობის, კულტურული გაცვლის და რომანიზაციის შესახებ ციხის გარშემო არსებულ ტერიტორიაზე. აფსაროსსა და მდინარე ჭოროხის ქვემოწელის სამხრეთ ტერიტორიაზე არსებობს მიზეზი ვივარაუდოთ, რომ რომაული სამხედრო ბაზის მოწყობა დაკავშირებული იყო ადგილობრივი მოსახლეობის გადაადგილებით. სავარაუდოდ, ეს რეგიონი წინათ ჰენიოხების ტომს ეკუთვნოდა და მისი ხალხი გადაასახლეს უფრო დასავლეთით, ანუ რომაელთა კონტროლირებად ტერიტორიაზე.

II საუკუნესა და III საუკუნის პირველ ნახევარში აფსაროსის აღმოსავლეთით მდებარე მთები დასახლებული იყო რომანიზებული თემებით, რომლებიც გარნიზონთან იყო დაკავშირებული. ამაზე მიანიშნებს ღვინის საწნახელის აღმოჩენა, რომლის განადგურების თარიღი ემთხვევა რომაული ჯარის ევაკუაციის პერიოდს, ბორანების შემოსევის დროს. დროში ასეთი დამთხვევა ადასტურებს მჭიდრო კავშირს დასახლებასა (ვილას), რომლის ნაწილიც საწნახელი იყო, და მის ახლოს მდებარე ციხეს შორის. ეს აღმოჩენა ასევე ადასტურებს ღვინის ადგილობრივ წარმოებას, რომლითაც, თითქმის უეჭველად, მარაგდებოდა ადგილობრივი გარნიზონი.

საწნახელი, რომელიც ადგილობრივი ტრადიციის მიხედვით იყო აგებული, ორი ქვისგან იყო გამოთლილი. თუმცა მკვლევრები გააოცა ნათალი ქვის კონსტრუქციული ელემენტებისა და რომაული ნაგებობებისთვის დამახასიათებელი ჰიდრავლიკური დუღაბის ლუქის გამოყენებამ. ანალოგიური დუღაბი იყო გავრცელებული სიახლოვეს განლაგებულ ციხეში. აქედან გამომდინარე, საწნახელი შესანიშნავი მაგალითია კულტურათშორის

convenient place to settle. The settlement (or settlements), associated with the Makho cemetery, were located near an important intersection of land routes, adjacent to a convenient ford across the Chorokhi River. The artefacts found in the graves, including gem-decorated rings, indicate the affluence of the surrounding population. Based on the discoveries so far, it can be guessed that the inhabitants included Romans and the whole community was strongly influenced by provincial-Roman culture. Perhaps they were not just merchants? Perhaps they also played some role in the frontier system of the Empire, which had to be re-organised in times of crisis and military shortage? Similar hypotheses have been put forward with regard to traces of a Romanised community inhabiting the borderlands of the Chersonesos Taurica at the same time and also with regard to alleged armed squads settled near the abandoned Roman fort at Cape Ay-Todor and the suggested fort of Chatyrdag in the Crimea.

105. Rings from graves in the Makho cemetery
ბეჭდები მახოს სამაროვნიდან

გაცვლისა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა საზღვრისპირა რეგიონებში რომაელთა მიერ დაკავებულ და მათი გავლენის ქვეშ მყოფ ტერიტორიებს შორის.

როდესაც ბორანების შემოსევების შედეგად დაინგრა სანაპიროზე განლაგებული ციხეები, გაჩნდა, დასახლებებისა და ვაჭრობის ახალი შესაძლებლობები ქვეყნის სიღრმეში. ამავე პერიოდით დათარიღებული სამაროვანი აღმოჩნდა აფსაროსიდან რამდენიმე კილომეტრით დაშორებულ სოფელ მახოში. ის ასახავს მოსახლეობას, რომელიც ცხოვრობდა მდინარე ჭოროხის ქვემო წელზე III-IV საუკუნეების მიჯნაზე. უფრო ადრე, რომსა და იბერიას შორის არსებულ საზღვართან ახლოს მდებარე დასახლებები უეტყვლად იზღუდებოდა და კონტროლდებოდა ჯარის მიერ, ახლა კი ადგილობრივ მოსახლეობას შეეძლო აერჩია სამოსახლოდ ყველაზე მოსახერხებელი ადგილი. დასახლება (ან დასახლებები), რომლებიც მახოს სამაროვანს უკავშირდებოდა, მდებარეობდა იქ, სადაც მნიშვნელოვანი სახმელეთო გზები იკვეთებოდა, ჭოროხზე გადასასვლელი ფონის მიმდებარედ. საფლავებში აღმოჩენილი არტეფაქტები, თვლიანი ბეჭდების ჩათვლით, მიუთითებს აქაურ მაცხოვრებელთა სიმდიდრეზე. დღემდე მიკვლეულ აღმოჩენებზე დაყრდნობით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მაცხოვრებელთა შორის იყვნენ რომაელები და მთლიანად მოსახლეობა რომაული პროვინციული კულტურის ძლიერ ზეგავლენას განიცდიდა. იქნებ ეს უბრალოდ ვაჭრები არ იყვნენ? იქნებ ისინიც რაიმე როლს ასრულებდნენ იმპერიის სასაზღვრო სისტემაში, რომელსაც რეორგანიზება სჭირდებოდა კრიზისისა და სამხედრო დანაკლისის დროს? მსგავსი ჰიპოთეზები გაჩნდა თავრიდა ქერსონესის სასაზღვრო რეგიონებში მაცხოვრებელი რომანიზებული მოსახლეობის კვალის აღმოჩენასთან დაკავშირებით, ისევე როგორც სავარაუდო შეიარაღებული რაზმების გამო, რომლებიც კონცხ აი-ტოდორის მიტოვებული რომაული ციხისა და ყირიმში მდებარე ჩატირდაგის ციხის მახლობლად სახლობდნენ.

The native tribes

In the Roman period, the area of present-day Georgia was divided into two historical realms. To the east was Iberia and to the west was Colchis, the latter including the Black Sea coast up to Greek Trabzon. Of the two, Iberia had a higher level of civilisation. Strabo wrote of stone houses covered with ceramic tiles. Iberia was formally an independent kingdom, with a strong central authority, although Roman and Parthian – and later Persian – influences met in its territory. In the first centuries AD, Iberia reached far to the west occupying part of the lands of Colchis. To the east (and probably to the north) of Apsaros then lived a tribe called Zydritae, who recognised the supremacy of the kings of Iberia.

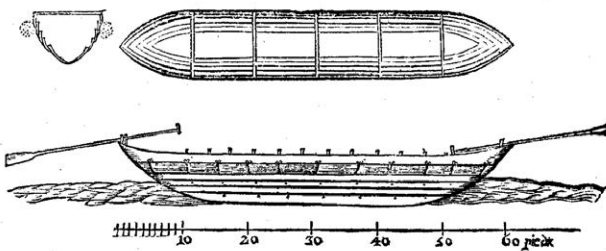
Colchis coast was annexed by the Romans in 64. The entire coastline, from Trabzon to the western Caucasus, was then inhabited by several tribes, with separate rulers under an over-arching monarch. At least some of these peoples were infamous as sea pirates who plundered not only ships but also on land along the coast. The pirates sold their booty (including slaves) on the Bosphorus. Prior to the establishment of Roman garrisons under Nero, the scale of looting must have been enormous, probably leading to the abandonment of all cities.

ადგილობრივი ტომები

რომაულ ხანაში დღევანდელი საქართველოს ტერიტორია ორ ისტორიულ სამეფოდ იყოფოდა. აღმოსავლეთით იყო იბერია, დასავლეთით – კოლხეთი, რომელიც მოიცავდა შავი ზღვის სანაპიროს ტრაპიზონამდე. იბერიაში ცივილიზაციის უფრო მაღალი დონე იყო. სტრაბონი წერდა კრამიტით გადახურულ ქვის სახლებზე. ფორმალურად იბერია დამოუკიდებელი სამეფო იყო ძლიერი ცენტრალიზებული მმართველობით, თუმცა აქ რომაული და პართული – მოგვიანებით სპარსული – გავლენები ერთმანეთს ეკვეთებოდა. ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში იბერია დასავლეთით მიიწევდა და კოლხეთის მიწების ნაწილსაც იკავებდა. აფსაროსის აღმოსავლეთით (და შესაძლოა, ჩრდილოეთით) მაშინ ცხოვრობდა ძიდრიტების ტომი, რომელიც იბერიის მეფეთა უზენაესობას აღიარებდა.

კოლხეთის სანაპირო რომაელებმა 64 წელს დაიკავეს. მთელი სანაპირო ზოლი ტრაპიზონიდან დასავლეთ კავკასიონამდე დასახლებული იყო სხვადასხვა ტომებით, რომელთა მმართველები რომაელების დანიშნულ „მონარქებს“ ექვემდებარებოდნენ. ამ ხალხთაგან ზოგი მეკობრეობით იყო ცნობილი, რომლებიც არა მარტო გემებს, არამედ სანაპიროზე მდებარე დასახლებებსაც ძარცვავდნენ. მეკობრეები ნადავლს (მონების ჩათვლით) ბოსფორში ჰყიდდნენ. ნერონის მმართველობის დროს, რომაული გარნიზონების შექმნამდე ძარცვის უზარმაზარი მასშტაბები იყო, რამაც, სავარაუდოდ, ქალაქების დაცლა გამოიწვია.

მეკობრეები იყენებდნენ kamarai-ს სახელით ცნობილ პატარა გემებს, რომელთაც ორი საჭე (ცხვირი და კიჩო) ჰქონდა. ეს მათ საშუალებას აძლევდა, სწრაფად შეეცვალათ გეზი მთლიანად გემის მანევრირების გარეშე: ნიჩბების გადაადგილებით შესაძლებელი იყო საწინააღმდეგო მიმართულებით წასვლა. თითო გემი 30-მდე მეომარს იტევდა. მისი ნაპირისკენ წაღება და მტრისგან კლდეებში ან ტყეში გადამალვა იოლი საქმე იყო. ეს

106. Cossack chaika-type boat

კაზაკების 'ჩაიკას' ტიპის ნავი

107. Zaporozhian Cossacks in chaika boats attacking Turkish galleys in the Black Sea. Original held in British Library, London

ზაპოროჟიელი კაზაკები 'ჩაიკას' ტიპის ნავებში თავს ესხმიან ოსმალურ გალერებს შავ ზღვაში. ორიგინალი დაცულია ბრიტანეთის ბიბლიოთეკაში (ლონდონი)

The pirates used small boats called *kamarai*, which had two rudders (bow and stern). This allowed them to change direction quickly without having to manoeuvre the whole craft: repositioning the rowers made it possible to row in the opposite direction. Each boat carried up to 30 warriors. It could easily be taken ashore and hidden from the enemy among rocks or in the forest. They appear to be similar to the Cossack chaikas sailing on the Black Sea more than 1,500 years later, and perhaps also operated in large flotillas. Operating in such 'wolf packs' gave them an advantage both against larger ships and when landing on foreign shores.

Such brigandage was probably not completely eradicated until the time of Trajan, when not only the forts at Apsaros and Sebastopolis were rebuilt but new ones were constructed at Hyssou Limen, Athenai and Phasis.

Phasis was also home to the only temple mentioned by ancient authors. It was the place of worship of a local female deity identified with Rea or Artemis.

გემები კაზაკების ნავების (chaika) მსგავსი იყო, რომლებიც შავ ზღვაზე 1500-ზე მეტი წლის შემდეგ გამოჩნდა და რომლებიც ალბათ დიდ ფლოტილიებად ოპერირებდნენ. ასეთ 'მგლის ხროვებად' მოქმედება მათ უპირატესობას აძლევდა დიდი გემების წინააღმდეგ და, ასევე, უცხო ნაპირზე გადასვლისას.

ასეთი ყაჩაღობა, სავარაუდოდ, გრძელდებოდა ტრაიანეს დრომდე, როდესაც განახლდა აფსაროსისა და სებასტოპოლისის ციხეები და აშენდა ახალი სიმაგრეები ჰისოს ლიმენში, ათენასა და ფაზისში.

ძველი ავტორების მიერ ნახსენები ერთადერთი ტაძარი ასევე ფაზისში მდებარეობდა. აქ თაყვანს სცემდნენ ადგილობრივ ქალღმერთს, რომელიც რეასთან ან არტემიდასთან იდენტიფიცირდება. ამ რელიგიური ცენტრის გავლენა შესაძლოა გავრცელებულიყო სანაპიროზე მცხოვრებ ზოგიერთ ტომს შორის.

შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე დასახლებული ტომების სახელები პლინიუსისა და არიანეს ტექსტებშია მოცემული, რომლებიც 50 წლის დაშორებით დაიწერა. ეს ადასტურებს, რომ ეს ტომური გაერთიანებები ხანგრძლივი დროის მანძილზე არსებობდა. არიანე დეტალურად აღწერს, თუ რომელმა მეფემ მიიღო ძალაუფლება ტრაიანესგან და რომელმა ადრიაანესგან, ხოლო დიონ კასიუსი ახსენებს უამრავ მეფეს და სატრაპს, რომლებიც ტრაიანეს სატალამი შეხვდნენ 114 წელს. აქედან გამომდინარე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ რომის თვალთახედვით პატარა კოლხური ტომების მეფეები არ განსხვავდებოდნენ სომხეთის, იბერიისა და ბოსფორის მმართველთაგან. თითოეულ მათგანს უნდა მიეღო იმპერატორის ნებართვა თავისი სამეფოს სამართავად, თუნდაც მათი ძალაუფლება მემკვიდრეობითი ყოფილიყო და მათი ტახტზე ასვლის უფლება ეჭვქვეშ არ მდგარიყო. ტომების მეთაურების მართვის თავისებურება იმაში მდგომარეობდა, რომ მათი სამეფოები მთლიანად რომის საზღვრებში იყო მოქცეული. ფაქტობრივი ავტონომია დამოკიდებული იყო რომის პროვინციულ ადმინისტრაციასთან მათი

It is possible that this religious centre extended its influence to at least some of the tribes living on the coast.

A list of tribes living on the south-eastern coast of the Black Sea can be found in Pliny and Arrian, writing about 50 years apart. This confirms that the tribal divisions were long lived. Arrian meticulously lists which of the kings received their power from Trajan and which from Hadrian while Cassius Dio mentions numerous kings and satraps who met Trajan at Satala in 114. On this basis, it can be assumed that from Rome's point of view, the kings of the minor Colchis tribes were no different from the rulers of Armenia, Iberia or Bosphorus. Each of them had to receive permission from the emperor to rule his kingdom, even if their power was hereditary and their right to the throne was not in doubt. The peculiarity of the rule of the tribal chiefs was that their kingdoms were entirely within Roman territory. Actual autonomy thus depended on their attitude towards the Roman provincial administration. It is possible that the placing of Roman forts related to the territory of these tribes. This is supported by the deployment of forts in relation to two different factions of the Heniochi tribes under Nero.

In the time of Trajan and Hadrian Rome's relations with the various tribes were much more varied. A garrison was maintained at Hyssou Limen, i.e. in the territory of the Sanni/Colchi, hostile to Trabzon and in arrears with their tribute to Rome. It is worth noting in passing that it is only in the case of this tribe that Arrian mentions financial obligations to the empire and also notes that the tribe had no king.

The further eastern territory of the Macrones/Machelones and Heniochi had a common ruler, Anchialos. He was the only named local ruler who joined Trajan in Satala. Moreover, he was most likely the only one to receive gifts from the emperor. Also, in his case only, Arrian wrote about the royal palace at Prytanis. Perhaps his special place among local kings was the reason for the withdrawal of the Roman garrison from the tribal territory of Machelones and Heniochi. Arrian stated that the fort at Athenai was abandoned in his time.

ურთიერთობით. შესაძლოა, რომაული ციხეების განთავსება უკავშირდებოდა ამ ტომების ტერიტორიას. ამ მოსაზრებას ამყარებს ნერონის პერიოდში ციხეების განლაგება ჰენიოხთა ტომის ორ სხვადასხვა დაჯგუფებასთან მიმართებით.

ტრაიანესა და ადრიანეს მმართველობის პერიოდში, სხვადასხვა ტომებთან ურთიერთობა ძალიან განსხვავებული იყო. გარნიზონი რჩებოდა ჰისოს ლიმენში, ანუ სანების/კოლხების ტერიტორიაზე, რომელიც ტრაპიზონისადმი მტრულად იყო განწყობილი და რომისადმი საგადასახადო დავალიანება ჰქონდა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ არიანე ახსენებს მხოლოდ ამ ტომის ფინანსურ ვალდებულებას იმპერიის მიმართ და აღნიშნავს, რომ მას არ ჰყავდა მეფე.

უფრო აღმოსავლეთით მდებარე მაკრონების/მახელონების და ჰენიოხების ტერიტორიას საერთო მმართველი – ანქიალე ჰყავდა. ის იყო ერთადერთი დასახელებულ ადგილობრივ მმართველებს შორის, რომელიც შეხვდა ტრაიანეს სატალაში. ის, სავარაუდოდ, ერთადერთი იყო, ვინც იმპერატორისგან საჩუქრებს იღებდა. ამასთანავე, მხოლოდ მასთან მიმართებით არიანე წერდა პრიტანისის სამეფო სასახლის შესახებ. მისი გამორჩეულობა ადგილობრივ მეფეებს შორის, შესაძლოა, მახელონების და ჰენიოხების სატომო ტერიტორიიდან რომაული გარნიზონის გაყვანის მიზეზი ყოფილიყო. არიანე წერდა, რომ ათენას ციხე მის დროს დაცარიელდა.

ალანების წინააღმდეგ წარმოებული სამხედრო კამპანიის აღწერისას, არიანე ახსენებს რომის მოკავშირეების მიერ წარგზავნილ სამხედრო კონტინგენტს. მათ შორის არიან, მძიმედ აღჭურვილი ქვეითები ტრაპიზონიდან, კოლხეთიდან და შუბოსანი მეომრები რიზაიონიდან, რომლებიც ანქიალეს მიერ იყო გაგზავნილი. რომს დაქვემდებარებული სხვადასხვა ტერიტორიები, იმპერიას სამხედრო დახმარებას საკუთარი რესურსების მიხედვით უწევდნენ.

აფსაროსი საინტერესო შემთხვევას წარმოადგენს. ის მდებარეობდა საბღვარზე, რომლის ერთ მხარეს მახელონებისა და ჰენიოხების

In his description of the campaign against the Alans, Arrian lists the military contingents sent by Rome's allies. These include hoplites from Trebizond, Colchi and spear-bearing warriors from Rhizaion, the last possible provided by Anchialos. The different territories subject to Rome provided troops according to their resources.

The case of Asparos is interesting. It lay on the border between the Machelones and Heniochi, both in Roman territory, and the Zydritae, who recognised the supremacy of the kings of Iberia. The garrison at Asparos thus guarded Rome's border with Iberia, but it could also be said that it guarded the kingdom of Anchialos, an important ally of Rome.

The specific relationship with local tribal structures within the provincial boundaries was preserved in Pontus for a very long time. Procopius of Caesarea's account of a particular episode in the Roman-Persian war bears witness to this. Justinian sent the Lazi reinforcements consisting of 7,000 men led by the Roman Dagisthaeus and 1,000 Tzani. The Tzani, listed as a separate armed force, might have been allies of Rome but it did not prevent them from plundering the camp of their Roman allies at the end of the siege of Petra. The Tzani were otherwise described as a people who had long inhabited Roman territory and enjoyed autonomy. They have been identified with the Sanni but they may also have been related to the inhabitants of the neighbouring land of *Thiannike*, which at least partly corresponded to the territory of the tribal union of the Machelones and Heniochi.

We have tantalizing glimpses of these relationships between Rome and the local tribes. What we cannot see is how these links were retained. Perhaps through the kind of ceremonies we know of between the Roman governors and the chiefs of the Baquati tribe in the south of the Mauretania Tingitana province.

რომაული ტერიტორიები იყო, მეორე მხარეს კი ძიდრიტების, რომელიც იბერიის მეფეთა უზენაესობას აღიარებდა. ამგვარად, აფსაროსის გარნიზონი იცავდა რომის საზღვარს იბერიასთან, მაგრამ ასევე შეიძლება ითქვას, რომ ის იცავდა ანქიალეს – რომის მნიშვნელოვან მოკავშირეს.

პროვინციული საზღვრების ფარგლებში ადგილობრივ ტომურ სტრუქტურებთან სპეციფიკური ურთიერთობა პონტოში დიდი ხნის მანძილზე შენარჩუნდა. ეს დასტურდება პროკოფი კესარიელის ცნობაში რომსა და სპარსეთს შორის ომის კონკრეტული ეპიზოდის შესახებ. იუსტინიანემ გაგზავნა დამატებითი 7000-კაციანი ლაზური ჯარი რომაელი დაგისტეოსის მეთაურობით და 1000 ჭანი. ჭანები, რომლებიც ცალკე შეიარაღებულ ძალად მოიხსენიება, შესაძლოა, რომაელთა მოკავშირეები იყვნენ, მაგრამ ეს არ უშლიდა მათ ხელს თავიანთი რომაელი მოკავშირეების ძარცვაში პეტრას ციხის ალყის დასასრულს. სხვა მხრივ ჭანებს აღწერენ, როგორც ხალხს, რომელიც დიდი ხნის განმავლობაში ცხოვრობდა რომაულ ტერიტორიებზე და სარგებლობდა ავტონომიით. ისინი იდენტიფიცირდებიან სანებთან, თუმცა ასევე შესაძლოა დაკავშირებული იყვნენ მეზობელი თიანიკეს მაცხოვრებლებთან, რომელიც ნაწილობრივ მაინც შეესაბამებოდა მახელონებისა და ჰენიოხების სატომო გაერთიანების ტერიტორიას.

რომსა და ადგილობრივ ტომებს შორის ეს ურთიერთობები ჩანს სხვადასხვა წყაროებიდან, მაგრამ არაფერი ვიცით იმის შესახებ, თუ როგორ ინარჩუნებდნენ ისინი ამ ურთიერთობებს. შესაძლოა, ეს ხდებოდა ისეთი ცერემონიების საშუალებით, რომელიც ცნობილია რომაელ მმართველთა და მავრიტანია ტინგიტანას პროვინციის სამხრეთით მცხოვრებ ბაკატის ტომის ბელადებს შორის.

The Boranoi, hoards of Roman coins and the golden treasure from Gonio

Zosimos has given us information about two invasions by barbarians, called by him 'Scythians' or Boranoi, on the eastern coast of Pontus. The Boranoi are sometimes identified with the Goths, however, recent research confirms that in the middle of the 3rd century the seat of the Goths was on the right bank of Dnieper. The area on the left bank of the Dnieper was occupied by a different tribal group, although probably related to the Goths. The involvement of warriors from precisely this area in the looting on the coast of Colchis is indicated by the extent of Roman coin finds from the mint at Trebizond. During the second invasion, the Boranoi captured Trebizond. Their loot included not only valuables and captives but also financial reserves accumulated mainly in coins minted in the city.

Coin hoards that were hidden in or near forts on the Colchis coast are also associated with invasions dating from 255–257. Three such deposits are known so far, one from Pityus (*terminus post quem* 249) and two from Apsaros (hidden after 217 and 235). Both hoards at Apsaros were discovered in the southern part of the fort in the Late Roman and Byzantine period. At the time of the barbarian invasions, this was most likely the site of the fort settlement.

It seems very likely that the so-called golden treasure of Gonio should also be linked to the events that took place during the second Boranoi invasion. A chest filled with gold objects was discovered by chance during the construction of a new road in the area of a tea plantation on one of the hills south of the Roman fort. It was a site that was difficult to access, but only about 1 km away from the garrison in a straight line. Both the fort and a significant stretch of coastline were visible from the hill.

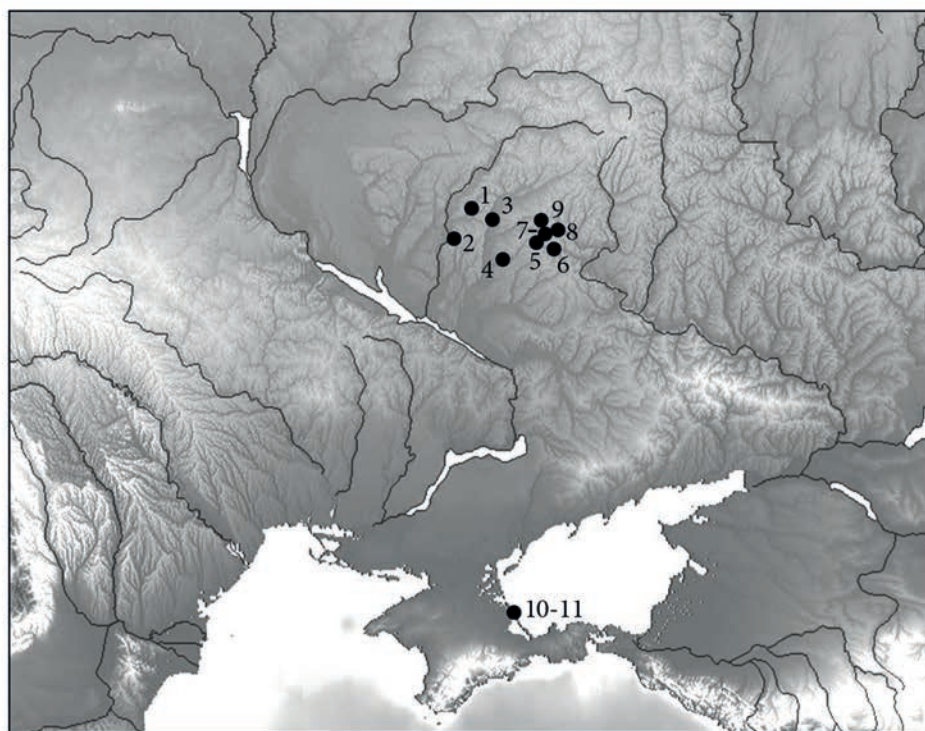
The treasure consists of very different gold objects or fragments thereof. Some are set with precious and semi-precious stones. Some of the jewelry can be dated to the 1st century, these include fragments of a diadem (or diadems). Others are certainly later and were made in the 2nd or 3rd century

ბორანები, რომაული მონეტების განძები და ოქროს საგანძური გონიოდან

ზოსიმე წერს, პონტოს აღმოსავლეთ სანაპიროზე ბარბაროსების ორი შემოსევის შესახებ, რომელთაც ის „სკვითებს“, ანუ ბორანებს უწოდებს. ბორანები ხშირად იდენტიფიცირდებიან გოთებთან, მაგრამ ახალმა კვლევამ აჩვენა, რომ III საუკუნის შუა ხანებში გოთები ცხოვრობდნენ დნეპრის მარჯვენა სანაპიროზე. მდინარის მარცხენა სანაპირო დასახლებული იყო გოთების მონათესავე სხვადასხვა ტომური გაერთიანებებით. სწორედ ამ ტერიტორიის მეომრების ჩართულობაზე კოლხეთის სანაპიროს ძარცვაში მიუთითებს, ტრაპიზონში მოჭრილი რომაული მონეტების რაოდენობა. მეორე შემოსევის დროს, ბორანებმა დაიკავეს ტრაპიზონი. მათი ნაძარცვი შეიცავდა არა მარტო ძვირფას ნივთებს და ტყვეებს, არამედ ქალაქში მოჭრილ მონეტებად შეგროვილ ფინანსურ რეზერვებსაც.

კოლხეთის სანაპიროს ციხეების მახლობლად დამალული მონეტების განძები ასევე დაკავშირებულია 155–157 წლების შემოსევებთან. დღემდე ცნობილია სამი ასეთი განძი: ერთი პიტიუნტიდან (*terminus post quem* 249) და ორი აფსაროსიდან (217 და 235 წლების შემდეგ დამალული). აფსაროსის ორივე განძი აღმოჩნდა ციხის სამხრეთ ნაწილში გვიან რომაულ და ბიზანტიურ ხანაში. ბარბაროსთა შემოსევის დროს, დიდი ალბათობით, ეს იყო ციხის დასახლების ადგილი.

სავარაუდოდ, გონიოს ე.წ. ოქროს განძი ბორანების მეორე შემოსევისას მომხდარ მოვლენებთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ოქროს ნივთებით სავსე სკივრი, შემთხვევით აღმოჩნდა ახალი გზის მშენებლობისას რომაული ციხის სამხრეთით მდებარე ერთ-ერთ გორაკზე, ჩაის პლანტაციის ტერიტორიაზე. ეს რთულად მისასვლელი ადგილი იყო, თუმცა პირდაპირი ხაზით მხოლოდ ერთი კილომეტრით იყო გარნიზონიდან დაშორებული. გორაკიდან ჩანდა როგორც ციხე, ისევე სანაპირო ზოლის მნიშვნელოვანი მონაკვეთი.

108. The range of finds of Roman coins from the mint of Trebizond in the territory of left-bank Ukraine and finds on the Arabat Spit (on the way from Bosphorus to the north)

უკრაინის მარცხენა სანაპიროს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი რომაული მონეტები, რომლებიც ტრაპიზონის ზარაფხანაშია მოჭრილი და არაბატ სპიტის აღმოჩენები (ბოსფორიდან ჩრდილოეთით მიმავალ გზაზე)

109. Elements of diadem(s) included in the golden treasure from Gonio

დიადემ(ებ)ის ნაწილები გონიოს განძიდან

at the earliest. The youngest ornaments may include a medallion with a representation of Helios. In this case, the late dating is evidenced not only by the parallels to the depiction of the deity but, above all, by the later added setting equipped with almandines.

The pieces in this particular collection are, moreover, stylistically diverse. The massive phalera decorated in the animal style typical of the Eurasian steppe appears to be particularly exotic.

The variety and preservation of a number of wares in fragments may indicate how this collection came about. Most likely it was an investment of capital, in this case in the form of valuable objects acquired at different times and in different circumstances. The collection must have had value to the owner primarily as bullion and precious stones suitable for sale separately.

განძი შეიცავს სრულიად განსხვავებულ ოქროს ნივთებსა და ფრაგმენტებს. ზოგში, ძვირფასი ან ნახევრადძვირფასი ქვებია ჩასმული. ზოგი სამკაული, მაგალითად, დიადემ(ებ)ის ფრაგმენტები, პირველი საუკუნით თარიღდება. სხვები გვიანდელია და II ან III საუკუნით თარიღდება. უახლეს სამკაულთა შორის არის მედალიონი ჰელიოსის გამოსახულებით. ამ შემთხვევაში გვიანი დათარიღება გამოწვეულია არა მარტო ღვთაების გამოსახულების პარალელებით, არამედ მოგვიანებით დამატებული ალმანდინის თვლებით.

ამ კონკრეტული კოლექციის შემადგენელი ნივთები სტილისტურად მრავალფეროვანია. განსაკუთრებით უჩვეულოა, ევრაზიული სტეპებისთვის დამახასიათებელი ცხოველის გამოსახულებიანი მასიური დისკო – ე.წ. ფალერა.

Due to the possible dating and context of the burial, it can be assumed that the valuables were associated with the Roman garrison at Apsaros. The fact that the treasure was not recovered may also provide further support for the hypothesis that the valuables were hidden on the occasion of the evacuation of the army (and civilians) to Trabzon. The Boranoi who captured the city certainly killed or abducted a significant proportion of the inhabitants and refugees. Among those who ran out of luck were probably also the last owners of the golden treasure of Gonio.

რიგი საგნების მრავალფეროვნება და ფრაგმენტულობა შესაძლოა მიუთითებდეს იმაზე, თუ როგორ შეიკრიბა ეს კოლექცია. დიდი ალბათობით ეს იყო კაპიტალის ინვესტიცია, ამ შემთხვევაში სხვადასხვა დროსა და ვითარებაში შეძენილი ძვირფასი საგნების სახით. ამ კოლექციას მეპატრონისთვის უპირველესად ღირებულება ლითონს უნდა ჰქონოდა, ხოლო ძვირფასი ქვები ცალკე გასაყიდად იქნებოდა გამიზნული.

დაფლვის შესაძლო თარიღი და კონტექსტი გვაპარაუდებინებს, რომ ძვირფასეულობა აფსაროსში განლაგებულ რომაულ გარნიზონთან იყო დაკავშირებული. ის ფაქტი, რომ განძი დამალული რჩებოდა, შესაძლოა, ამყარებდეს ჰიპოთეზას იმის შესახებ, რომ ძვირფასეულობა დამალეს არმიის (და ჩვეულებრივი მოსახლეობის) ტრაპიზონში ევაკუირების გამო. ბორანები, რომელთაც დაიპყრეს ქალაქი, კლავდნენ ან იტაცებდნენ მოსახლეებსა და ლტოლვილებს. როგორც ჩანს, იგივე ბედი ეწიათ გონიოს განძის უკანასკნელ მფლობელებსაც.

110. A gold medallion with a representation of Helios, secondarily framed and decorated with almandines. The object was part of the gold treasure from Gonio

გონიოს განძის ოქროს მედალიონი ჰელიოსის გამოსახულებით, ხელმეორედ ჩარჩოში ჩასმული და ალმანდინებით შემკული

111. Phalera decorated in animal style. The object was part of the gold treasure from Gonio

გონიოს განძის ცხოველისგამოსახულებიანი ფალერა

112. A plaque and sculpture, on the road to the Sarpi border crossing, commemorating the Caucasian missionary journey of St Andrew the Apostle

წმინდა ანდრია მოციქულის კავკასიური მისიონარული მოგზაურობის აღმნიშვნელი დაფა და ქანდაკება სარფის სასაზღვრო პუნქტის გზაზე

113. Gonio. Chapel commemorating St. Matthias the Apostle

გონიო. წმინდა მატათა მოციქულის სახელობის სამლოცველო

The first Christians on the Roman borderland in Colchis

A tradition cultivated by the Georgian Orthodox Church says that one of Saint Andrew's missionary expeditions led through the Colchis coast. Modern travellers and tourists can see a monument commemorating the apostle's Caucasian expedition on the rocks by the road to the Sarpi border crossing.

Inside the preserved Late Roman and Byzantine walls of the Apsaros fort, however, Orthodox Church worshippers visit a chapel recalling the alleged site of the martyrdom of Saint Matthias the Apostle. When visiting the fort, however, it is worth bearing in mind that the chapel and the commemorative stone lying within it were created only a few years ago. The fragment of rock and chapel are therefore signs of faith, not evidence of the residence or death of any of the apostles here.

Christian tradition has also preserved another story, which relates to the time of Diocletian. From a source written down much later, we learn that two companions of the martyr Orentius, who died on their way to exile, were buried at Apsaros. The fort, however, had been abandoned by this time. But the account refers to prisoners being transported elsewhere and

კოლხეთში რომაული სასაზღვრო ზოლის პირველი ქრისტიანები

ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის მიერ კულტივირებული ტრადიციის თანახმად, ანდრია პირველწოდებულის ერთ-ერთმა მისიონერულმა გზამ, კოლხეთის სანაპიროზე გაიარა. თანამედროვე მოგზაურებსა და ტურისტებს შეუძლიათ ნახონ მოციქულის კავკასიური მისიის აღსანიშნავად კლდეზე აგებული მონუმენტი სარფის სასაზღვრო პუნქტისკენ მიმავალ გზაზე.

ავსაროსის ციხის შემორჩენილი გვიანრომაული და ბიზანტიური კედლების შიგნით, მართლმადიდებლური ეკლესიის მიმდევრებს შეუძლიათ ეწვიონ სალოცავს, რომელიც, წმინდა მოციქულ მატათას წამების სავარაუდო ადგილზეა აშენებული. ციხის სტუმრობისას უნდა გვახსოვდეს, რომ სალოცავიცა და მასთან მდებარე მემორიალური ქვაც სულ რამდენიმე წლის წინ შეიქმნა. ქვის ფრაგმენტი და სალოცავი სარწმუნოების მინიშნებებია, და არა რომელიმე მოციქულის საცხოვრებლის ან გარდაცვალების აღმნიშვნელი მტკიცებულება.

ქრისტიანულმა ტრადიციამ მეორე ამბავიც შემოინახა, რომელიც დაკავშირებულია დიო-

114. A Chi Rho monogram? on one of the gemstones found in the Makho cemetery

მონოგრამა? CHI RHO მახოს
სამაროვანზე აღმოჩენილ ბეჭდის
თვალზე

115. Avgia. Ruins of a church probably built in the 5th century

ავგიის ეკლესიის ნაშთები (ახალსოფელი), რომელიც V საუკუნეში უნდა იყოს აგებული

should not be considered as evidence of the presence of a Roman garrison at Apsaros about 300.

Archaeological finds confirm that the actual origins of Christianity on the Colchis coast date precisely to the time of Diocletian (284–305). Among the artefacts found in graves at the Makho cemetery, some 8 km from Apsaros, were several rings with gemstones. One of them bears an engraved Chi Rho monogram, a symbol linked to the spread of the new faith.

By the 5th century, there were already well-organised Christian communities on the eastern Black Sea coast. This is confirmed by the discovery of the earliest single-nave churches at Avgia near Apsaros, and at Pichvnari north of Kobuleti. The lack of continuation of worship at these sites may prove that the population was killed (or displaced) by the Persians during the war with Rome during the reign of Justinian. On the other hand, the basilica, the foundations of which were discovered inside the defensive walls of Petra, may be regarded as a symbol of the continuity of Christianity in Lazica during this period. Also associated with this monumental (episcopal?) church is

კლექტიანეს ეპოქასთან. მოგვიანებით შექმნილი წერილობითი წყაროდან ვიგებთ, რომ მოწამე ორენტიუსის ორი თანმხლები პირი ფირმოსი და ფირმანიოსი, რომლებიც გადასახლებისას გარდაიცვალნენ, დაკრძალულები არიან აფსაროსში. თუმცა, ციხე ამ დროისთვის უკვე მიტოვებული იყო. ცნობაში მოხსენიებულია ტყვეები, რომლებიც სადღაც გადაჰყავდათ, რაც ვერ ჩაითვლება დაახლოებით 300 წელს აფსაროსში რომაული გარნიზონის ყოფნის მტკიცებულებად.

არქეოლოგიური აღმოჩენები ცხადყოფს, რომ კოლხეთის სანაპიროზე ქრისტიანობის აღმოცენება ზუსტად თარიღდება დიოკლეთიანეს პერიოდით (284–305). მახოს სამაროვნის, რომელიც აფსაროსიდან რვა კილომეტრში მდებარეობს, სამარხებში აღმოჩენილ არტეფაქტებს შორის არის რამდენიმე თვლიანი ბეჭედი. ერთზე ამოტივფრულია მონოგრამა „Chi Rho“, სიმბოლო, რომელიც ახალი სარწმუნოების გავრცელებასთან არის დაკავშირებული.

V საუკუნეში უკვე არსებობდა კარგად ორგანიზებული ქრისტიანული დასახლებები

116. *Petra Justiniana* (Tsikhisdziri). Ruins of a basilica inside the Byzantine fort

პეტრა იუსტინიანა (ციხისძირი). ბიზანტიური ციხის შიდა ტერიტორიაზე აღმართული ბაზილიკის ნაშთები

the unique find of a mosaic, fragments of which have been preserved in the apse.

The place on the Colchis coast where Christianity seems to have developed and strengthened earliest was Pityus. Stratophilus, the bishop of this community, attended the Council of Nicaea in 325. The first church in the city was probably built as early as the 4th century and the basilica, dating to the early 5th century, was decorated with floor mosaics. The central panel features a Chi Rho monogram with apocalyptic symbols and a Greek inscription: 'Pray for Oreli and his family'. Among other depictions, the fountain-like spring of life, surrounded by deer and birds, is particularly noteworthy.

117. Mosaic fragments discovered in the apse of the basilica in *Petra Justiniana*

პეტრას ბაზილიკის აფსიდაში აღმოჩენილი მოზაიკის ფრაგმენტები

შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე. ამას ადასტურებს აფსაროსის მახლობლად, ავგიაში და ქობულეთის ჩრდილოეთით, ფიჭვნარში აღმოჩენილი ერთნავიანი ეკლესიები. ამ ძეგლებზე ღვთისმსახურების წყვეტადობა შესაძლოა მიანიშნებდეს იმაზე, რომ მოსახლეობა დახოცეს (ან გადაასახლეს) სპარსელებმა რომთან ომის დროს იუსტინიანეს მმართველობის პერიოდში. მეორეს მხრივ, ბაზილიკა, რომლის საძირკველი აღმოჩნდა პეტრას გალავნის შიგნით, შეიძლება ჩაითვალოს ამ პერიოდში ლაზიკაში ქრისტიანობის უწყვეტობის აღმნიშვნელად. ამ მოწმენეტურ (საეპისკოპოსო?) ეკლესიას ასევე უკავშირდება მოზაიკის უნიკალური აღმოჩენა, რომლის ფრაგმენტები შემორჩენილია აფსიდაში.

კოლხეთის სანაპიროზე ქრისტიანობა ყველაზე ადრე შემოვიდა და გაძლიერდა პიტუნტში. მისი ეპისკოპოსი სტრატოფილე დაესწრო ნიკეის კრებას 325 წელს. ქალაქში პირველი ეკლესია, სავარაუდოდ, აშენდა ჯერ კიდევ IV საუკუნეში, ხოლო ბაზილიკა, რომელიც V საუკუნით თარიღდება, იატაკის მოზაიკით იყო მორთული. ცენტრალურ პანელზე გამოსახულია Chi Rho-ს მონოგრამა აპოკალიპტური სიმბოლოებითა და ბერძნული წარწერით: „ილოცეთ ორელისა და მისი ოჯახისთვის“. სხვა გამოსახულებათა შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია ირმებითა და ფრინველებით შემოფარგლული შადრევნისმაგვარი სიცოცხლის წყარო.

Where to see the military remains / Preservation of historical monuments and tourism

Museums

Batumi Archaeological Museum contains coins, tiles bearing the names of Roman military units, an assemblage of artefacts including weapons and a vessel with Persian silver coins that was discovered at the Tsikhisdziri site (*Petra Justiniana*). This unique find comes from the ruins of a bastion that was destroyed in a fire during the Roman siege of the then Persian-occupied fortress. The gold treasure from Gonio holds a special place in the museum's collection. Next to the older jewellery from the Pichvnari cemetery, the wares from Gonio are the largest collection of gold objects discovered in Adjara. The treasure was most likely associated with the army at the nearby Apsaros fort.

118. Weapons found during excavations at *Petra Justiniana*

პეტრას გათხრებისას აღმოჩენილი იარაღი

სამხედრო ნაშთების / ისტორიული ძეგლების დაცვა და ტურიზმი

მუზეუმები

ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში ინახება მონეტები, რომელიც სამხედრო შენაერთების სახელების აღმნიშვნელი ფილები, სამხედრო იარაღი და ჭურჭელი სპარსული ვერცხლის მონეტებით, რომელიც ციხისძირში (*Petra Justiniana*) აღმოჩნდა. ეს უნიკალური არტეფაქტი აღმოჩნდა ბასტიონის ნანგრევებში, რომელიც ხანძარში დაიწვა მაშინდელი სპარსეთის მიერ დაკავებული ციხის რომაელთა ალყაში მოქცევის დროს. გონიოს ოქროს განძს განსაკუთრებული ადგილი უკავია მუზეუმის კოლექციებს შორის. ფიჭვნარის სამაროვნის უფრო ადრინდელ სამკაულთან ერთად გონიოს განძი აჭარაში აღმოჩენილი ოქროს ნივთების უდიდეს კოლექციას წარმოადგენს. დიდი ალბათობით ეს განძი ახლომდებარე აფსაროსის ციხის ჯართან იყო დაკავშირებული.

აფსაროსის ციხის ტერიტორიაზე, გონიოში, ბათუმის სამხრეთით, მდებარეობს მცირე ზომის მუზეუმი. გამოფენაზე, რომელიც ოსმალურ

119. Persian silver coins from excavations at *Petra Justiniana*

პეტრას გათხრებისას აღმოჩენილი სპარსული ვერცხლის მონეტები

120. Museum at Apsaros. Design of the new interior
გონიო-აფსაროსის მუზეუმი. ახალი ინტერიერის დიზაინი

121. Apsaros. Fragments of a mosaic from the commander's house during exploration and transfer to the conservation workshop

აფსაროსი. გათხრებისას აღმოჩენილი მოზაიკის ფრაგმენტები მხედართმთავრის სახლიდან და მათი გადატანა საკონსერვაციო სახელოსნოში

A small museum is located on the grounds of the Apsaros fort in Gonio, south of Batumi. The exhibition, inside an Ottoman mosque, presents a selection of artefacts from excavations carried out inside and around the fort. In addition to fragments of glass and *terra sigillata*, amphorae and Roman coins, there is also a collection of building tiles. A major item are fragments of one of the mosaics found in the commander's house. The Gonio museum's collection also includes objects related to the Byzantine and Ottoman garrison stationed in the local fort.

Another museum can be visited in Tsikhisdziri, in the immediate vicinity of the ruins of the *Petra Justinian* fort. A small exhibition displays artefacts from research at the site.

122. New museum in *Petra Justiniana* (Tsikhisdziri)
ახალი მუზეუმი პეტრაში (ციხისძირი)

მეჩეთშია მოწყობილი, წარმოდგენილია ციხის შიგნით და მის გარეთ ჩატარებული გათხრების შედეგად აღმოჩენილი არტეფაქტები. მინის ფრაგმენტებთან, *terra sigillata*-ს, ამფორებსა და რომაულ მონეტებთან ერთად, აქ გამოფენილია სამშენებლო ფილების კოლექცია. მეთაურის სახლში (*pretorium*) აღმოჩენილი მოზაიკის ნატეხები ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესია. გონიოს მუზეუმის კოლექცია ასევე შეიცავს ადგილობრივ ციხეში გამაგრებულ ბიზანტიურ და ოსმალურ გარნიზონთან დაკავშირებულ ნივთებს.

კიდევ ერთი მუზეუმი არის მოწყობილი ციხისძირში, *Petra Justiniana*-ს ციხის ნანგრევების სიახლოვეს. მცირე გამოფენაზე წარმოდგენილია ძეგლზე გამოვლენილი არტეფაქტები.

123. Gonio-Apsaros Archaeological and Architectural Site. Visible walls of the fort from the Late Roman and Byzantine periods

გონიო-აფსაროსის არქეოლოგიური და არქიტექტურული ძეგლი. ციხის კედლები გვიანრომაული და ბიზანტიური ხანიდან

Outside of Adjara, the most important museum collection in Georgia displaying artefacts from the Roman period is at National Museum in Tbilisi. There one can see, among other things, finds representing the trace of diplomatic contacts between Rome and the Iberian kingdom. Valuable objects made of precious metals come mainly from the Armazistsikhe (Harmozika) site near modern-day Mccheta.

Roman forts

There are two forts in Adjara accessible to tourists and suitable for visitors with disabilities.

In Gonio, the defensive walls of the Apsaros fort dating from the Late Roman and Byzantine periods can be seen. Almost the entire perimeter of the fortification is preserved as it functioned in the Ottoman period (i.e. with the superstructure of the older walls built by the Turkish army). Inside the fort, the ruins of the granary (*horreum*), the garrison baths (*thermae*),

აჭარის გარეთ ყველაზე მნიშვნელოვანი სამუზეუმო კოლექცია რომაული პერიოდის ექსპონატებით წარმოდგენილია ეროვნულ მუზეუმში, თბილისში. სხვა ნივთებთან ერთად აქ გამოფენილია არტეფაქტები, რომლებიც წარმოაჩენს რომსა და იბერიის სამეფოს შორის არსებულ დიპლომატიურ კონტაქტებს. ძვირფასი ლითონებისგან დამზადებული ნივთები ძირითადად დღევანდელი მცხეთის მახლობლად მდებარე არმაზციხეშია (Harmozika) აღმოჩენილი.

რომაული ციხეები

აჭარაში მდებარეობს ორი ციხე, რომლებიც ხელმისაწვდომია ტურისტებისა და შეზღუდული შესაძლებლობების მქონე პირთათვის.

გონიოში შეგიძლიათ იხილოთ აფსაროსის ციხის გალავანი, რომელიც გვიანრომაული და ბიზანტიური პერიოდებით თარიღდება.

the commander's house (*praetorium*), the headquarters building (*principia*) as well as sections of water pipes laid with ceramic pipes and the remains of several structures of different dates but of uncertain purpose are visible.

At Tsikhisdziri, meanwhile, one can visit the remains of the fort wall built under Justinian, with later alterations remains of water cisterns and two churches. Particularly impressive are the foundations of a large basilica-like temple, where fragments of floor mosaics have been discovered. The fortress ruins also offer impressive views of Batumi to the south and the Rioni valley to the north.

In the Turkish part of the historic coast of Colchis, in Rize there are the restored walls of the Justinian fortress Rhizaion. At Pazar a tower stands on a rock

საფორტიფიკაციო ნაგებობის თითქმის მთლიანი პერიმეტრი შემონახულია იმ სახით, რომლითაც ის ფუნქციონირებდა ოსმალურ პერიოდში (ანუ, ძველ კედლებზე იანიჩარების მიერ დაშენებული სტრუქტურა). ციხის შიგნით განლაგებულია ბელელი (*horreum*), გარნიზონის აბანოები (*thermae*), მხედართმთავრის სახლი (*praetorium*), საკანცელარიო ნაგებობა (*principia*), ასევე წყლის კერამიკული მილების სექციები და სხვადასხვა პერიოდისა და გაურკვეველი ფუნქციის ნაგებობების ნაშთები.

ციხისძირში შეგიძლიათ იხილოთ იუსტინიანეს პერიოდში აგებული გალავნის ნაშთები, რომელიც მოგვიანებით გადაკეთდა, წყლის რეზერვუარები და ორი ეკლესია. განსაკუთრებით შთამბეჭდავია ბაზილიკის ტიპის დიდი ტაძრის

124. Research section of the Polish-Georgian Gonio-Apsaros Expedition. Remains of a granary (*horreum*), garrison bathhouse (*balneum*), commander's house (*praetorium*)

გონიო-აფსაროსის ქართულ-პოლონური ექსპედიციის გათხრების ერთ-ერთი მონაკვეთი. ამბარის (*horreum*), გარნიზონის თერმების (*balneum*) და მხედართმთავრის სახლის (*praetorium*) ნაშთები

beside the modern *marina*; it is mostly Byzantine in date, but its origins may be linked to the Roman Athenai. A restored small Byzantine fort is also open to the public in the village of Yücehisar located a little further from the coast.

To the south of the Pontic Mountains, the Roman and Byzantine ruins of Satala (modern Sadak) the outline of the walls of the fortress of legio XV Apollinaris and the later Byzantine city may be walked. Roman stones and fragments of inscriptions can be seen in the contemporary houses. Outside the fortress walls are the ruins of a basilica-like building.

Other monuments related to the Roman and Byzantine periods (selection)

Nokalakevi (Archaeopolis)

In the former capital of the West Georgian kingdom of Lazica, one can see the remains of the impressive defensive walls surrounding the remains of a bathhouse, churches and other buildings, while a descent hidden in the rocks was formerly used to draw water from the river during sieges.

125. Ceramic water pipeline entering the Late Roman and Byzantine fort through the south gate, view from the north

გვიანრომაული და ბიზანტიური პერიოდის ციხეში სამხრეთი კარიბჭიდან შემავალი კერამიკული წყალსადენი მილი, ხედი ჩრდილოეთიდან

საძირკველი, სადაც მოზაიკური იატაკის ფრაგმენტები აღმოჩნდა. ციხის ნანგრევებიდან მოჩანს ბათუმის თვალწარმტაცი ხედები სამხრეთით და რიონის ხეობა ჩრდილოეთით.

კოლხეთის ისტორიული სანაპიროს თურქულ ნაწილში – რიზეში – მდებარეობს იუსტინიანეს პერიოდის ციხის – რიზაიონის აღდგენილი გალავნი. პაზარში თანამედროვე სანაპიროდან ოდნავ მოშორებით, კლდეზე აღმართულია კოშკი, რომელიც დიდწილად ბიზანტიური ეპოქისაა, თუმცა მისი წარმოშობა შეიძლება უკავშირდებოდეს რომაულ ათინას. მცირე ზომის რესტავრირებული ბიზანტიური ციხე ღიაა დამთვალიერებელთათვის სოფელ იუჯეჰისარში, რომელიც სანაპიროდან ოდნავ მოშორებით არის აგებული.

პონტოს მთების სამხრეთით შეგიძლიათ დაათვალიეროთ სატალას (თანამედროვე სადაკის) რომაულ-ბიზანტიური ნაშთები, აპოლინარიის XV ლეგიონის ციხე-სიმაგრის კედლების კონტურები და გვიანი პერიოდის ბიზანტიური ქალაქი. თანამედროვე სახლებში რომაული ეპოქის ქვებსა და წარწერების ფრაგმენტებს შეხვდებით. ციხის გალავნის გარეთ ბაზილიკის ტიპის ნაგებობის ნანგრევებია.

126. Apsaros. The so-called '*principia*'

აფსაროსი, ე.წ. 'პრინციპია'

127. *Petra Justiniana* (Tsikhisdziri)

პეტრა იუსტინიანა, ციხისძირი

128. *Petra Justiniana* (Tsikhisdziri). View from the ruins of the Byzantine fort over the Rioni river valley

პეტრა იუსტინიანა, ხედი ბიზანტიური ციხის ნანგრევებიდან მდინარე რიონის ხეობაზე.

129. *Athenai (Pazar)*. An observation tower on a rocky islet near the mainland

ათინა (პაზარი). სათვალთვალო კოშკი ხმელეთთან ახლოს მდებარე პატარა კუნძულზე

130. *Yücehisar*. A restored small Byzantine fort

იუჯეჰისარი. აღდგენილი მცირე ზომის ბიზანტიური ციხე

131. *Satala (Sadak)*. One of the modern buildings for the construction of which architectural details from Roman times were used

სატალა (სადაკი, თურქეთი). თანამედროვე ნაგებობა, რომელშიც რომაული პერიოდის არქიტექტურული დეტალებია გამოყენებული

Armazistsikhe (Harmozika)

The ruins of the capital of the kingdom of Iberia are located on a hill across the river from modern Mccheta. Visitors can see the remains of the defensive walls the foundations of a fire temple and several baths built after the Roman model, as well as the ruins of monumental buildings. A short distance away are the remains of a necropolis with tombs of the Roman period.

Dzalisi (Zalissa?)

In a village about 25 km to the north-west of Mccheta are the ruins of a residence dating to the 2nd-4th century and of at least four phases, the most extensive being the first. There were two courtyards, a large peristyle containing a pool, and baths containing mosaics of high quality, one depicting Dionysus and Ariadne, with another naming *Preiskos (Priskos, Preskos)*, probably the owner.

Trabzon (Trebizond/Trapezus)

The walls, of ancient and modern date, are impressive. The city, however, is better known for its Byzantine monuments associated with the period when it was the capital of the Trapezuntine Empire (1204–1461). Particularly noteworthy are Hagia Sophia and the former female monastery of Kizlar

132. *Satala (Sadak)*. Fragment of an inscription in the wall of one of the houses

სატალა. ერთ-ერთი სახლის კედელში არსებული წარწერის ფრაგმენტი

რომაულ და ბიზანტიურ პერიოდებთან დაკავშირებული სხვა ძეგლები (რჩეული)

ნოქალაქევი (არქეოპოლისი)

დასავლეთ საქართველოს, ლაზიკის სამეფოს ყოფილ დედაქალაქში, შთამბეჭდავი თავდაცვითი ნაგებობის ნაშთებია შემორჩენილი, რომელიც გარს აკრავს აბანოს, ეკლესიებისა და სხვა შენობების ნაშთებს, ხოლო კლდეში ჩამალული ჩასასვლელი, ალყის დროს მდინარიდან წყლის ამოსატანად გამოიყენებოდა.

არმაზისციხე (ჰარმოზიკა)

იბერიის სამეფოს დედაქალაქის ნაშთები, მდებარეობს თანამედროვე მცხეთის მოპირდაპირედ აღმართულ მთაზე, მდინარის გადამა. დამთვალიერებლებს შეუძლიათ იხილონ თავდაცვითი კედლის ნაშთები, ცეცხლის ტაძრის საძირკველი, რომაულ მოდელზე აგებული აბანოები და მონუმენტური ნაგებობების ნანგრევები. ოდნავ მოშორებით მდებარეობს რომაული ნეკროპოლისის ნაშთები სამარხებით.

ძალისი (ძალისა?)

მცხეთის ჩრდილო-დასავლეთით 25 კმ-ის დაშორებით, მდებარეობს ნაქალაქარის ნაშთები, რომელიც II-IV საუკუნეებით თარიღდება

135. Nokalakevi (Archaeopolis). Descent to the tunnel leading from the fortress to the water drawing site on the river

არქეოპოლისის ციხე-სიმაგრიდან მდინარის წყლის ამოსაღებად მოწყობილი ჩასასვლელი გვირაბი

133. Satala (Sadak). The area outside the walls of the legio-nary fortress. Basilica-shaped ruins

სატალა. ტერიტორია ლეგიონერული ციხე-სიმაგრის კედლებს გარეთ. ბაზილიკის ფორმის ნაშთები

134. Nokalakevi (Archaeopolis). Remains of the city walls
არქეოპოლისის (ნოქალაქევი) გალავნის ნაშთები

136. Armazistsikhe (top left of frame). The archaeological site conceals the ruins of the ancient Iberian capital of Harmoziki.

არმაზციხე (ზედა მარცხენა მხარე). არქეოლოგიური ობიექტი ფარავს ძველი იბერიის დედაქალაქ ჰარმოზიკის ნანგრევებს

with its sanctuary and miraculous spring hidden in a natural grotto. The Byzantine churches of St Anne and the Blessed Virgin Mary, which have been preserved to this day, can also be seen in the city. The most famous religious monument in the Trabzon area, however, is the monastery of Sümela, a World Heritage Site.

და, სულ მცირე, ოთხ ფაზად აიგო, რომელთაგან პირველი ყველაზე მასშტაბური იყო. საცხოვრებელი მოიცავდა ორ ეზოს, დიდ პერისტილს აუზით და მაღალი ხარისხის მოზაიკით განწყობილი აბანოებით, რომელთაგან ერთზე დიონისესა და არიადნას გამოსახულებები, მეორეზე კი, სავარაუდოდ, მფლობელის სახელი -Preiskos (Priskos, Preskos) იკითხება.

137. Armazistsikhe (Harmozika). Remains of the defensive walls

არმაზციხეს თავდაცვითი კედლების ნაშთები

138. Armazistsikhe (Harmozika). The remains of a fire temple

არმაზციხის ცეცხლის ტაძრის ნაშთები

139. Armazistsikhe (Harmozika). Ruins of one of the Roman style private baths

არმაზციხის რომაული ტიპის კერძო აბანოს ნაშთები

140. Armazistsikhe (Harmozika). Remains of one of the ancient necropolises in the vicinity of the city

არმაზციხის ერთ-ერთი უძველესი სამაროვნის ნაშთები ქალაქის სიახლოვეს

141. Dzalisi (Zalissa?) Ruins of a residence dating to the 2nd-4th century. Survey plan combined with orthophotography (Measurements Polish-Georgian expedition 2016)

ძალისი (ძალისა?). II-IV საუკუნეებით დათარიღებული საცხოვრებლის ნაშთები. ორთოფოტოსთან კომბინირებული არქეოლოგიური დაზვერვის გეგმა (პოლონურ-ქართული ექსპედიციის ანაზომები, 2016 წ)

142. Dzalisi (Zalissa?). Part of one of the mosaics discovered in the thermae

ძალისის თერმებში აღმოჩენილი მოზაიკის ნაწილი

143. Dzalisi (Zalissa?). Part of one of the mosaics with a Greek inscription

ძალისის მოზაიკის ნაწილი ბერძნული წარწერით

ტრაპიზონი

ტრაპიზონის ძველი და თანამედროვე ეპოქის კედლები ძალიან შთამბეჭდავია. ქალაქი ცნობილია ბიზანტიური ეპოქის ძეგლებით, რომლებიც უკავშირდება ტრაპიზონის იმპერიის დედაქალაქად ყოფნის პერიოდს (1204-1461 წწ). განსაკუთრებით აღსანიშნავია აია სოფია და ყიზლარის ყოფილი ქალთა მონასტერი ტაძრითა და ბუნებრივ მღვიმეში ჩამალული სასნაულმოქმედი წყაროთი. ქალაქში დღემდეა

შემონახული წმინდა ანასა და ღვთისმშობლის ბიზანტიური ეკლესიები. თუმცა, ტრაპიზონის რეგიონის ყველაზე ცნობილი რელიგიური ძეგლია სუმელას მონასტერი, რომელიც მსოფლიო მემკვიდრეობის სიაშია შეტანილი.

144. Trabzon (Trebizond). Hagia Sophia, now a mosque
ტრაპიზონის აია სოფია, ამჟამად მოქმედი მეჩეთი

146. Trabzon (Trebizond). Saint Anne's Church
წმინდა ანას ტაძარი (ტრაპიზონი)

145. Trabzon (Trebizond). Kizlar – former female monastery, grotto sanctuary

ყიზლარი – ყოფილი ქალთა მონასტერი, მღვიმეში განთავსებული ტაძარი (ტრაპიზონი, თურქეთი)

147. Sümla Monastery

სუმელას მონასტერი (ტრაპიზონის შემოგარენი)

Cultural heritage in danger

The Roman forts Pityus, Sebastopolis and of later date Ziganeos, now named Pitsunda, Sukhumi and Gudava respectively are located within Abkhazia. This part of Georgian territory has been outside the control of the legitimate government in Tbilisi since 1992 as a result of a war. The complex political situation prevents foreigners from entering Abkhazia and therefore from visiting the monuments there.

The legality of scientific research undertaken in such a territory is also a problem. For this reason, the sites in question and the architectural monuments within them should be considered an endangered part of the heritage associated with the Roman frontier.

Completely different problems concern some of the sites located on the historic coast of Colchis, within Turkey. It must of course be emphasised that some Roman and Byzantine fortifications have been protected and the necessary conservation work is being carried out there, for example Rize (Rhizaion) which is in good condition and open to the public. The situation is completely different for Arakli Kalesi (Hyssou Limen). No excavations or conservation work have been carried out on the site of this Roman fort, now mostly occupied by new residential houses. Monitoring by archaeologists specialised in the study of Roman fortifications and the Roman frontier confirms that the urbanisation process and the devastation of the fort is progressing.

საფრთხის ქვეშ მყოფი კულტურული მემკვიდრეობა

რომაული ციხე-სიმაგრეები პიტიუნტი, სებასტოპოლისი და მოგვიანო პერიოდის ზიგანოსი, რომელთაც ამჟამად პიტუნტა, სოხუმი და გუდავა ეწოდება, აფხაზეთში მდებარეობს. საქართველოს ტერიტორიის ეს ნაწილი, ომის შედეგად, თბილისის ლეგიტიმური მთავრობის კონტროლს მიღმაა 1992 წლიდან. რთული პოლიტიკური ვითარების გამო, უცხოელებს არ შეუძლიათ აფხაზეთის ტერიტორიაზე გადასვლა და, შესაბამისად, ამ ძეგლების მონახულება.

ასეთ ტერიტორიაზე, სამეცნიერო კვლევის ჩატარების კანონიერება პრობლემატურია. ამ მიზეზის გამო, ხსენებული ობიექტები და მათში არსებული არქიტექტურული ძეგლები, რომელსა საზღვრებთან დაკავშირებულ საფრთხეში მყოფ მემკვიდრეობად უნდა ჩაითვალოს.

სრულიად განსხვავებულია პრობლემები კოლხეთის ისტორიულ სანაპიროზე – თურქეთის ტერიტორიაზე მდებარე ძეგლების შემთხვევაში. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთი რომაული და ბიზანტიური საფორტიფიკაციო ნაგებობა დაცულია და მათზე საჭირო საკონსერვაციო სამუშაოები მიმდინარეობს. ასეთია, მაგალითად, რიზე (რიზარიონი), რომელიც კარგ მდგომარეობაშია და ღიაა დამთვალიერებელთათვის. ვითარება სრულიად განსხვავებულია არაკლი კალესიში (ჰისოს ლიმენი). ამ რომაულ ძეგლზე არ ჩატარებულა გათხრები ან საკონსერვაციო სამუშაოები და ახლა იქ საცხოვრებელი სახლებია განლაგებული. რომაული ფორტიფიკაციების და საზღვრების ექსპერტი არქეოლოგების მონიტორგით დადგინდა, რომ მიმდინარეობს ურბანიზაციისა და ციხის განადგურების პროცესი.

General books on frontiers / რომის სასაზღვრო ხაზზე არსებული ძირითადი წიგნები

- Austin, N. J. E. and Rankov, B., *Exploratio: Military and political intelligence in the Roman world*, London 1995
- Bishop, M. C., *Handbook to Roman Legionary Fortresses*, Barnsley 2012
- Breeze, D. J., *The Frontiers of Imperial Rome*, revised edition, London 2019
- Breeze, D. and Jilek, S. (eds), *Frontiers of the Roman Empire. The European Dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh 2008
- Drummond, S. K. and Nelson, L. H., *The Western Frontiers of Imperial Rome*, New York 1994
- Dyson, S., *The Creation of the Roman Frontier*, Princeton 1985
- Elton, H., *Frontiers of the Roman Empire*, London 1996
- Ferrill, A., *Roman Imperial Grand Strategy*, New York 1991
- Graichen, G. (ed.), *Limes, Roms Grenzwall gegen die Barbaren*, Frankfurt am Main 2009
- Green, D. and Perlman, S. (eds), *The Archaeology of Frontiers and Boundaries*, London 1985
- Hanson, W. S., *The Army and Frontiers of Rome*, Portsmouth, RI 2009
- Isaac, B., *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*, Oxford 1992
- Klee, M., *Grenzen des Imperiums. Leben am römischen Limes*, Mainz 2006
- Klose, G., and Nünnerich-Asmus, A., *Grenzen des römischen Imperiums*, Mainz 2006
- Luttwak, E. N., *The Grand Strategy of the Roman Empire From the First Century CE to the Third*, revised edition, Baltimore 2016
- Mattern, S. P., *Rome and the Enemy: Imperial strategy in the Principate*, Berkeley/Los Angeles/London 1999
- Millar, F., *The Roman Empire and its Neighbours*, London/New York 1967
- Moschek, W., *Der Limes. Grenze des Imperium Romanum*, Darmstadt 2010
- Parker, P., *The Empire stops here*, London 2009
- Planck, D. and Thiel, A. (eds), *Das Limes-Lexikon: Roms Grenzen von A bis Z*, München 2009
- Ployer, R., Polak, M., Schmidt, R., *The Frontiers of the Roman Empire. A Thematic Study and Proposed World Heritage Nomination Strategy*, Wien 2019
- Reddé, M., *Les frontières de l'Empire romain (1er siècle J.-C. – 5e siècle après J.C.)*, Lacapelle-Marival 2014
- Schallmayer, E., *Der Limes – Geschichte einer Grenze*, München 2007
- Whittaker, C. R., *Frontiers of the Roman Empire: a Social and Economical Study*, Baltimore/New York 1994
- Whittaker, C. R., *Rome and its Frontiers. The Dynamics of Empire*, London 2004
- Woolliscroft, D. J., *Roman Military Signalling*, London 2003

Individual frontiers / ცალკეული სასაზღვრო ხაზები

- Baatz, D., *Der römische Limes*, Berlin 2000
- Baird, J. A., *Dura-Europos*, London 2018
- Baradez, J., *Vue-aérienne de l'organisation Romaine dans le Sud-Algerien, Fossatum Africae*, Paris 1949
- Barker, G. and Mattingly, D. (eds), *Farming the Desert. The Unesco Libyan Valleys Archaeological Survey I-II*, London 1996
- Bechert, T. and Willems, W.J.H. (eds), *Die römische Reichsgrenze von der Mosel bis zur Nordseeküste*, Stuttgart 1995
- Bogaers, J. E. and Rüger, C. B., *Der Niedergermanische Limes*, Köln 1974
- Bogdan Cătănciu, I. O. M., *Evolution of the System of the Defence Works in Roman Dacia*, BAR IS 116, Oxford 1981
- Bogdan Cătănciu, I. O. M., *Wallachia in the Defensive System of the Roman Empire, 1st-3th centuries A.D.*, Alexandria 1997
- Breeze, D. J., *The Antonine Wall*, Edinburgh 2006
- Breeze, D. J., *J. Collingwood Bruce's Handbook to the Roman Wall*, 14th edition, Newcastle upon Tyne 2006
- Breeze, D. J. and Dobson, B., *Hadrian's Wall*, 4th edition, London 2000
- Breeze, D. J. and Hanson, W. S., *The Antonine Wall. Papers in Honour of Professor Lawrence Keppie*, Oxford 2020
- Bülöw, G. v. and Milčeva, A. (eds), *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Sofia 1999
- Claßen, E., Rind, M. M., Schürmann, Th., Trier, M. (eds), *Roms fließende Grenzen. Schriften zur Bodendenkmalpflege in Nordrhein-Westfalen 12*, Stuttgart 2021
- Cuvigny, H. (ed.), *La route de Myos Hormos. L'armée romaine dans le desert oriental d'Egypte. Praesidia du désert de Bérénice. Fouilles Institut francais d'archéologie oriental 48,1-2*, Paris 2003
- Czys, W., Dietz, K., Fischer, T., Kellner, H.-J. (eds), *Die Römer in Bayern*, Stuttgart 1995
- Drummond, S. K. and Nelson, L.H., *The western frontiers of Imperial Rome*, Armonk 1994
- Euzennat, M., *Le Limes de Tingitane, La Frontière Méridionale, Études d'Antiquités Africaines*, Paris 1989
- Fentress, E. W. B., *Numidia and the Roman Army. Social, Military and Economic Aspects of the Frontier Zone*, BAR IS 53, Oxford 1979
- Fischer, T. and Riedmeier-Fischer, E., *Der römische Limes in Bayern*, Regensburg 2008
- Freeman, P. and Kennedy, D., (eds), *The Defence of the Roman and Byzantine East*, BAR IS 297, Oxford 1986
- French, D. H. and Lightfoot, C. S. (eds), *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, BAR IS 553, Oxford 1989
- Goodchild, R. T., *Libyan Studies*, London 1976

- Gudea, N., *Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Daciens*, Zalău 1997
- Gudea, N. and Lobüscher, T., *Dacia. Eine römische Provinz zwischen Karpaten und Schwarzem Meer*, Mainz 2006
- Guéron, St., *La frontière romaine de l'Afrique sous le Haut-Empire*, Madrid 2018
- Hanson, W. S. and Maxwell, G. S., *Rome's North-West Frontier, The Antonine Wall*, Edinburgh 1986
- Ivanov, R., *Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Durticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios*, in: Ber. RGK 78, 1997, 467–640
- Kaiser, A., Ployer, R., Woller, R. (eds), *Leben am Donaulimes*, Archäologie in Deutschland Sonderheft 27, Darmstadt 2023
- Kennedy, D., *The Roman Army in Jordan*, London 2000
- Kennedy, D. and Riley, D., *Rome's Desert Frontier from the Air*, London 1990
- Kennedy, D. L. (ed.), *The Roman Army in the East*, Ann Arbor 1996
- Konrad, M., *Die Ausgrabungen unter dem Niedermünster zu Regensburg II. Bauten und Funde der römischen Zeit. Auswertung. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 57*. München 2005
- Kuhn, H.-P., *Wüstengrenzen des Imperium Romanum. Der römische Limes in Israel und Jordanien*, Mainz 2018
- Lesquier, J., *L'Armée romaine d'Égypte d'Auguste à Dioclétien*, Cairo 1918
- Matešić, S. and Sommer, C. S. (eds), *At the Edge of the Roman Empire. Tours along the Limes in Southern Germany*, World Heritage Site Limes, Special Volume 3, Landshut 2015
- Mattingly, D. J., *Roman Tripolitania*, London 1995
- Maxfield, V. A. (ed.), *The Saxon Shore, A Handbook*, Exeter 1989
- Mirković, M., *Römer an der mittleren Donau. Römische Strassen und Festungen von Singidunum bis Aquae*, Belgrad 2003
- Mirković, M., *Moesia Superior. Eine Provinz an der mittleren Donau*, Mainz 2007
- Musilová, M., Turčan, V. and others, *Roman Monuments on the Middle Danube from Vindobona to Aquincum*, Bratislava 2011
- Parker, S. T., *Rome and Saracens, A History of the Arabian Frontier*, Philadelphia 1986
- Parker, S. T., *The Roman frontier in central Jordan: final report on the Limes Arabicus Project, 1980–1989*, Washington 2006
- Petrović, P. (ed.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Beograd 1996
- Pinterović, D., *Limesstudien in der Baranja und in Slawonien*, Arch. Jugoslavica 9, Beograd 1968, 5–83
- Poidebard, A., *Le Tracé de Rome dans le Désert de Syrie*, Paris 1934
- Reuter, M. and Thiel, A., *Der Limes. Auf den Spuren der Römer*, Stuttgart 2015
- Schwarcz, A., Soustal, P. and Tcholakova, A. (eds), *Der Donaulimes in der Spätantike und im Frühmittelalter*. Miscellanea Bulgarica 22, Wien 2016
- Symonds, M. F. A., *Protecting the Empire: Fortlets, Frontiers and the Quest for Post-Conquest Security*, Cambridge 2018
- Trousset, P., *Recherches sur le Limes Tripolitanus*, Paris 1974
- Vagalinski, L. (ed.), *The Lower Danube in Antiquity (VI C BC – VI C AD)*, Sofia 2007
- Vagalinski, L., Sharankov, N. and Torbatov, S. (eds), *The Lower Danube Roman Limes (1st–6th c. AD)*, Sofia 2012
- Visy, Zs., *The Roman Limes in Hungary*, Pécs 2008
- Visy, Zs. (ed.), *Romans on the Danube*, Pécs 2011
- Visy, Zs., *Ripa Pannonica in Hungary*, Budapest 2003
- Visy, Zs., *The Roman Army in Pannonia*, Pécs 2003
- Zahariade, M., *The Fortifications of Lower Moesia (A. D. 86–275)*, Amsterdam 1997
- Zahariade, M., *Scythia Minor, A History of a Later Roman Province (284–681)*, Amsterdam 2007

Select bibliography for the Roman Frontier in Georgia / აირჩიე საქართველოში არსებულ რომაულ ხაზზე ბიბლიოგრაფია

- Braund, D., *Georgia in Antiquity. A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC-AD 562*, Oxford 1994
- Dąbrowa, E., 'Le limes anatolien et la frontière caucasienne au temps des Flaviens', *Klio* 62, (1980) 379–388
- Dubois de Montpéroux, F., *Voyage autour du Caucase, chez Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, vol. 3, Paris 1839
- Geyer, A. (ed.), *Neue Forschungen in Apsaros (2000–2002)*, Tbilisi 2003
- Gregory, S., *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier from AD 200–600*, Amsterdam 1996
- Jaworski, P., 'Reading the History of Roman Fort in Apsaros (Autonomous Republic of Ajara, Georgia) from a Numismatic Perspective', *Notae Numismaticae – Zapiski Numizmatyczne* 16, (2021) 125–142
- Jaworski, P., Karasiewicz-Szczypiorski R. and Mamuladze S., 'The rise and fall of the Roman fort in Apsaros: recent numismatic evidence', *Polish Archaeology in the Mediterranean* 30.2, (2021) 289–306
- Kakhidze, A. and Mamuladze S., *Archaeological Monuments in Ajara*, Tbilisi 2016
- Kakhidze, A., Shalikadze T. and Partenadze T., *Batumi Archaeological Museum Treasure. Catalogue*, Tbilisi 2015
- Kakhidze, E., 'Apsaros: A Roman fort in southwestern Georgia', (in:) Bilde P.G. and Petersen J.H. (eds) *Meetings of cultures in the Black Sea region: Between conflict and coexistence* [=Black Sea Studies 8], Aarhus 2008, 303–332

- Karasiewicz-Szczypiorski, R., 'Georgia in Roman times', (in:) Kruk M. P. (ed.) *Złote runo – sztuka Gruzji/Golden Fleece – Art of Georgia*, Kraków 2024 (in print)
- Karasiewicz-Szczypiorski, R., 'Neighbours of the Apsaros Fort. The Local Tribes on the Black Sea Coast during the Principate Period', *Cambridge Archaeological Journal* (in print)
- Karasiewicz-Szczypiorski, R. and Mamuladze S., 'Early Fortifications at Apsaros Fort (Gonio, Georgia). New Discoveries' *Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies* 29, (2019) 63–76
- Karasiewicz-Szczypiorski, R., Mamuladze S., Aslanischvili L. and Daszkiewicz M., 'Ceramic building material from the Roman forts on the Colchis coast: archaeology and archaeoceramological analysis', *Polish Archaeology in the Mediterranean* 27.1, (2019) 485–526
- Karasiewicz-Szczypiorski R., Mamuladze S., and Speidel M. A., 'New and Revised Tile Stamps from the Roman Fort of Apsaros (Gonio, Georgia)', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 219, (2021) 269–280
- Kolendo, J., 'Les inscriptions de Volubilis et les relations diplomatiques entre les Romains et la tribu Baquates. Textes et monuments', *Archeologia* 57, (2007) 45–50
- Lekvinadze, V. A., 'Materialy po istorii i arhitektury Apsarskoy kreposti', *Vizantiyskiy Vremennik* 20, (1961) 225–242
- Lekvinadze, V. A., 'Pontiyskiy limes', *VDI* 108, (1969) 75–93
- Lordkipanidze, O., Mikeladze T. and Khakhoutaichvili D. *Le Tresor De Gonio*, Tbilissi 1980
- Mamuladze Š. H., Halvaši M. S., and Aslanišvili L. G., 'Rimskie garnizony Apsara', *VDI* 1, (2002) 33–39
- Mamuladze, S. and Kakhidze E., 'Roman and Byzantine Forts Survey in the South Eastern Black Sea Area', *Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies* 26, (2016) 29–51
- Mamuladze, S., Kamadadze K. and Kakhidze E., 'Avgia Church (Batumi, Georgia)', *Światowit*, 59, (2020) 177–188
- Mitford, T. B., *East of Asia Minor. Rome's hidden frontier*, Oxford 2018
- Myzgin, K. V. and Didenko S.V., 'Borany Zosima, Bosporskoe carstvo i pokhod na Trapezund' (in:) Matera M. and Karasiewicz-Szczypiorski R. (eds) *Interdisciplinary Research on the Antiquity of the Black Sea* [Światowit Supplement Series C: Pontica et Caucasia 2], Warszawa 2021, 311–336
- Speidel, M.A., 'The development of the Roman forces in northeastern Anatolia', (in:) Speidel M.A. (ed.), *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*, Stuttgart 2009, 595–631
- Speidel, M. P. 'The Caucasus Frontier. Second Century Garrisons at Apsarus, Petra and Phasis', (in:) Unz C. (ed.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13 Internationaler Limeskongress Aalen 1983*, Stuttgart 1986, 657–660
- Uspenskij, F. I., 'Staraia krepost' na yst'e Čoroha', *Izvestiia Imperatorskoj Akademii Nauk* 11.2, (1917) 163–169
- Wheeler, E. L., 'Roman fleets in the Black Sea: Mysteries of the *Classis Pontica*', *Acta Classica* 55, (2011) 119–154
- Zuckerman, C., 'The early Byzantine strongholds in eastern Pontus', *Travaux et Mémoires* 11, (1991) 527–553

Illustration acknowledgements / ილუსტრაციების აღწერილობა

1, 82 Radosław Karasiewicz-Szczypiorski, Warsaw/PL and Mateusz Osiać, Warsaw/PL; 2 FRE project; 3 Granada Media Group, London/UK; 4 Richard Avent, Raglan/UK; 5 München/DE; 6, 28, 30, 32–34, 38, 39 David J. Breeze, Edinburgh/UK; 8 David Graf, Miami/USA; 9 Peter J. Brown, Nijmegen/NL; 10, 60 Aquincum Museum, Budapest/HU; 11 Tyne and Wear Archives and Museums, Newcastle/UK; 12, 13 Steven Sidebotham, Newark/USA; 14, 40 S. Boedecker, J. Kunow, H. J. Lauffer/LVR-Amt für Bodendenkmalpflege im Rheinland/DE; 15 Andreas Schmidt-Colinet, Wien/AT; 16 Museum Udine, Udine/IT; 17 National Museum of Denmark, Copenhagen/DK; 18, 25 Jan Rajtár, Nitra/SK; 19, 46 Avril Sinclair, Aylesbury/UK; 20 Andreas Thiel, Esslingen/DE; 21 Rijksmuseum Leiden, Leiden/NL; 22, 26 Hunterian, Glasgow University, Glasgow/UK; 23, 49 Sonja Jilek, Wien/AT; 27 Paul Tontur, Wien/AT; 29 Erik Graafstal, Utrecht/NL; 31 Christof Flügel, Munich/DE; 35 Saalburg Museum, Bad Homburg/DE; 36 Lawrence Keppie, Glasgow/UK; 37 Archäologisches Institut Belgrad/SR; 41 Mark Driessen Leiden/NL; 42 George Gerstein; 43 Historic Scotland, Edinburgh/UK; 44 Museum Augst/CH; 45 Museum Intercisa, Dunaujvaros/HU; 47 Janusz Reclaw, Warszawa/PL; 51 Adam Bülow-Jacobsen, Paris/FR; 53 Zsolt Visy, Pécs/HU; 54, 55, 63 English Heritage/UK; 56 RGK des DAI, Frankfurt/DE; 57 Stadtarchäologie Wien, Wien/AT; 58, Poidebard; 59 TimeScape, Newcastle upon Tyne/UK; 61 Igor Vukmanić, Osijek/HR; 62 Stuart Laidlaw and Portable Antiquities Scheme/UK; Enns/AT; 64, 109–111, 119, 120 and cover Batumi Archaeological Museum/GE; 65, 66, 69, 76, 80, 91, 96, 123 Oskar Kubrak, Warsaw/PL; 70, 85, 102, 124 Rafał Bienkowski, Warsaw/PL; 71 Lekvinadze 1969; 67, 72, 89, 90, 92, 122, 128–130, 132, 134, 135, 137–140, 144–147 Radosław Karasiewicz-Szczypiorski, Warsaw/PL; 68 (<https://en.wikipedia.org/wiki/Arrian#/media/File:Arrian7.jpg>); 73 Dubois de Montpéroux 1839; 74, 84, 87 Piotr Jaworski, Warsaw/PL; 75 Marcin Wagner, Warsaw/PL; 77, 81 Maciej Marciniak, Warsaw/PL; 78, 86 Radosław Karasiewicz-Szczypiorski, Warsaw/PL and Jakub Kaniszewski, Warsaw/PL; 79, 126 Agata Trzop-Szczypiorska, Warsaw/PL; 83 Kamil Nowicki, Warsaw/PL, digitizing Marta Bura, Warsaw/PL and Janusz Janowski, Warsaw/PL; 88 Lekvinadze 1969, after Ramišvili; 99 Michael A. Speidel, Zürich/CH; 92 Mitford 2018 after Bryer and Winfield (before 1979); 93 Kiguradze, Lordkipanidze and Todua 1987; 94 Speidel 1986; 95, 121, 136, 142–143 Natalia Lockley, Warsaw/PL; 97, 103 Givi Nakhutsrishvili, Batumi/GE and Anzor Javelidze, Batumi/GE; 98, 117 Givi Nakhutsrishvili, Batumi/GE; 100 Giorgi Dumbadze, Batumi/GE and Anzor Javelidze, Batumi/GE; 101, 113, 115, 125 Giorgi Dumbadze, Batumi/GE; 104 Leszek Łęczyński, Gdańsk/PL and Oskar Kubrak, Warsaw/PL; 105, 114 Paweł Gołyźniak, Kraków/PL; 106 La Vasseur de Beauplan 1660; 107 [https://pl.wikipedia.org/wiki/Czajka_\(%C5%82%C3%B3d%C5%BA\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Czajka_(%C5%82%C3%B3d%C5%BA)); 108 Myzgin, Dydenko 2021; 112 Jakub Artemiuk, Wrocław/PL; 116 Teimuraz Tsulukidze, Batumi/GE; 118 Mindorashvili 2021; 119 Giorgi Bolkvadze, Batumi/GE; 120 Tornike Kapanadze, Batumi/GE; 127 Mirza Tsimmaridze, Batumi/GE; 131, 133 Bartłomiej Kujda, Warsaw/PL; 141 Magda Antos, Warsaw/PL, Otto Bagi, Warsaw/PL and Wiesław Małkowski, Warsaw/PL

The Frontiers of the Roman Empire multi-language books in geographical order

Edited by David J. Breeze, published by Archaeopress

The Antonine Wall/Der Antoninus Wall, revised 2022,

David J. Breeze

Hadrian's Wall/Der Hadrianswall, Le Mur d'Hadrian, revised 2023,

David J. Breeze

The Hinterland of Hadrian's Wall/ L'arrière-pays du mur d'Hadrien, 2023,

David J. Breeze

The Roman Frontier in Wales/Ffiniau Rhufeinig Cymru, 2022,

Peter Guest

The Saxon Shore and the Maritime Coast/Le Litus Saxonicum et la Côte Maritime, 2022,

Tony Wilmott, Sofie Vanhoutte and Richard Bridgland

The Lower German Limes/De Nedergermaanse Limes/Der Niedergermanische Limes, 2018,

Erik P. Graafstal, Willem J. H. Willems and Steve Bödecker

The Upper Germanic Limes/Der Obergermanische Limes/Le limes de Germanie supérieure, 2022,

Andreas Thiel, Sarah Roth and Thomas Becker

The Danube Limes. A Roman River Frontier/Der Donaulimes. Eine römische Flussgrenze, 2009,

Sonja Jilek

The Danube Limes in Austria/Der Donaulimes in Österreich, revised 2023,

Andreas Schwarcz and René Ployer

Slovakia/Slowakei/Slovensko, 2008,

Katarína Harmadyová, Ján Rajtár and Jaroslava Schmidtová

The Roman Limes in Hungary/A Római limes Magyarországon, 2009,

Zsolt Visy

Roman Limes in Serbia/Rimski Limes u Srbiji, 2014,

Miomir Korać, Snežana Golubović, Nemanja Mrdić, Gordana Jeremić and Stefan Pop-Lazić

The Roman Frontiers of Dacia/Frontierele romane ale Daciei, 2022,

Felix Marcu and George Cupcea

The Lower Danube Limes in Bulgaria/Долнодунавския лимес в България, revised 2024,

Piotr Dyczek

The Eastern Frontiers/Les frontières orientales, 2022,

Fawzi Abudanah, David Braund, Mark Driessen, Simon James, Michaela Konrad
and Marinus Polak (also available in Arabic)

The Roman Frontier in Egypt/La frontière romaine en Égypte, 2021,

Michel Reddé

The African Frontiers/Die Grenzen in Afrika/Les frontières africaines, 2013,

David Mattingly, Alan Rushworth, Martin Sterry and Victoria Leitch (also available in Arabic)

ISBN 978-1-80327-753-0

9 781803 277530 >